

Lauri Karvonen

Fascismen i Europa

Utgiven 1990 på Studentlitteratur

Vi tackar författaren Lauri Karvonen, professor i statskunskap vid Åbo Akademi, för tillåtelsen att återge denna hans bok.

Innehåll

Förord	1
1. Inledning.....	2
2. Vad är fascism?	4
3. De fascistiska rörelserna.....	8
4. Fascismen som epokfenomen.....	23
5. Fascismens uppkomst och utbredning.....	26
6. Fascismens folkliga bas.....	38
7. Fascisten	48
8. Avslutning	57

Förord

Den fascistiska vågen i mellankrigstidens Europa är inte bara en dramatisk akt i kontinentens förflutna. Den erbjuder alltjämt samhällsvetenskapen en utmaning att finna generellt giltiga förklaringar till extrema politiska rörelser. Fascismen var heller inte någon tysk-italiensk egenhet; inget europeiskt land undgick känningar av den fascistiska strömningen.

Denna bok ger en inledning till det samhällsvetenskapliga studiet av fascism; empiriskt blickar den ut över hela den europeiska kontinenten. Utförliga litteraturlistor över både välkända och mindre bekanta varianter av fascism hjälper läsaren att gå vidare på detta till synes obegränsade studiefält.

Boken kan ses som ett led i en forskningsverksamhet som pågått närmare ett decennium. 1985-87 genomförde jag med finansiering från Finlands Akademi en undersökning om fascismen i Finland. Deltagande i internationella projekt om demokratins kris i mellankrigstidens Europa har sedan dess tillfört forskningen värdefulla jämförande perspektiv. Den omedelbara bakgrunden till denna bok finns dock i en specialkurs i statskunskap vid Åbo Akademi våren 1988. Kursen fick ett positivt gensvar, vilket ger mig anledning att hoppas att materialet kan vara användbart som kurslitteratur i statsvetenskap och historia även annorstädes i Norden.

För kommentarer, råd och hjälp vill jag särskilt tacka Dag Anckar och Marina Hamberg vid Åbo Akademi samt Ulf Lindström vid Universitetet i Bergen.

Åbo den 2 mars 1990 Lauri Karvonen

1. Inledning

Intresset för mellankrigstidens europeiska fascism har under de senaste decennierna ökat betydligt. Samhällsvetare och historiker har samarbetat över nationsgränserna för att ge en allsidig bild av denna företeelse, som i kontinentens och världens historia kommit att representera de mörkaste inslagen. Vi förfogar i dag över en teoretisk och empirisk kunskap som inte bara bygger på omfattande forskning; vi kan också stödja oss på ett material som i allt större utsträckning producerats genom komparativa studier över de europeiska nationsgränserna.

Syftet med denna bok är att sammanfatta och analysera en del viktiga bidrag till den samhällsvetenskapliga fascismforskningen. Betoningen ligger i hög grad på samspelet mellan teori och empiri. Intresset riktas mot allmänna föreställningar om orsaker till fascism; en rad olika författare diskuteras. Urvalet av sådana föreställningar har i första hand gjorts så att en empirisk granskning av ”teorierna” i ljuset av data från olika länder och om olika fascistiska rörelser åtminstone i någon mån varit möjlig. Infallsvinkeln är således övervägande *samhällsvetenskaplig*; inom denna ram har dock största möjliga bredd eftersträvat. Det bör också framhållas att studiet av europeisk fascism haft en utpräglat tvärvetenskaplig karaktär.

Komponenten ”Europa” i arbetets titel markerar en betoning på fascismen som en *allmän europeisk* företeelse. Vi delar alltså ståndpunkten att det är viktigt att studera fascismen även utanför ”kärnländerna” Italien och Tyskland. Lika väsentligt är att forskningen medvetet ges en jämförande inriktning, så att kunskapen om olika länder och rörelser kan bidra till en allmän förståelse av fascismens grundläggande betingelser. De empiriska data som presenteras i boken härrör från ett större antal olika länder och rörelser; jämförelser över nationsgränser företas upprepade gånger.

Det är *åren mellan världskrigen* som står i fokus. Fascismen under krigsåren utgör ett annat forskningsobjekt, där bl.a. den fascistiska krigspolitiken i ockuperade länder och diverse fascistiska marionettregeringar framstår som viktiga fokuseringspunkter. Att även det området är viktigt behöver knappast sägas; det faller dock utanför vår ram. Överhuvudtaget riktas intresset i denna bok inte till vad fascisterna gjorde när de väl kommit till makten. Snarare jämföras de olika länderna med varandra för att se vad fascismens varierande framgång kan ha berott på. Förenklat skulle man kunna säga att det är de fascistiska *rörelserna, inte regeringarna*, som intresserar oss.

Det säger sig självt att det är hart när omöjligt att presentera ett i någon rimlig mening ”representativt” urval fascistteorier och -studier. Därtill är den existerande litteraturen alltför omfattande och mångfasetterad. Att varje urval reflekterar författarens mer eller mindre subjektiva preferenser är tämligen självklart. Här vill vi hur som helst understryka, att urvalet inte nödvändigtvis antyder en kritik mot de otaliga studier som *inte* berörs i texten.

Den centrala urvalsprincipen har varit att presentera studier av europeisk fascism på olika *analysnivåer*. Både teorier, metoder, data och slutsatser varierar i hög grad beroende på om forskningsobjekten utgörs av länder, samhällsgrupper eller enskilda individer. Ett huvudsyfte med denna bok är just att visa på denna variation och härmed understryka, att det långtifrån alltid är klart hur observationer från skilda analysnivåer skall vävas samman till en logiskt hållbar helhet.

Framställningen inleds med en diskussion kring själva begreppet fascism. Härvid framställs såväl fascismens ideologiska innehåll som dess ”essentiella karakteristika”, dvs. de speciella egenskaper som gör fascismen till en distinkt företeelse, möjlig att skilja från mängden av ”ismer” i politiken. Därefter ges en redogörelse för de viktigaste fascistiska rörelserna land för land, en nödvändig bakgrund till de många studier från olika europeiska länder som berörs längre fram i texten. Kapitlet utmynnar i några sammanfattande jämförelser varvid den europeiska fascismens geografi presenteras i tämligen breda penseldrag. Dessa bägge kapitel kan

sågas vara av introducerande karaktär i förhållande till dem som följer. Kapitel 4 representerar vår första ”analysnivå”. Här rör vi oss på ett mycket generellt plan i och med att resonemang om fascism som ett ”epokfenomen” står i centrum för intresset. Ernst Noltes arbete är härvid helt centralt, och den tes han driver är att fascismen var en i raden av otaliga epoker som avlöser varandra i historien. Kapitel 5 tar så upp studier där det enskilda landet är analysenhet. Här presenteras ett par viktiga studier där en lång rad europeiska länder jämförs med varandra med avseende på fascismens styrka och ställning. Därefter riktas intresset till olika samhällssegment och -klasser. Genom analys av fascismens väljarstöd tecknas en bild av de miljöer som var mottagliga för, respektive resistenta mot det fascistiska budskapet. I kapitel 7, slutligen, är det den enskilde fascisterna som ställs i sökarljuset. Vilka karaktäristika hos individen gjorde honom mottaglig för impulser av fascistiskt snitt i politiken? Både sociologiska och psykologiska studier berörs här. Efter denna genomgång avslutas boken med en ”epilog”, där möjligheter till synteser av de presenterade forskningsresultaten diskuteras.

Litteratur i urval

Greene, Nathanael, red., *Fascism. An Anthology*, New York 1968: Thomas Y. Crowell Company.

”International Fascism 1920-1945”, Specialnummer av tidskriften *Journal of Contemporary History*, Vol. 1, Number 1, 1966.

Laqueur, Walter, red., *Fascism. A Reader's Guide*, Harmondsworth 1976: Pelican Books.

Ernst Nolte, red., *Theorien über den Faschismus*, Köln & Berlin 1967: Kiepenheuer Witsch.

O'Sullivan, Noel, *Fascism*, London & Melbourne 1983: J.M. Dent & Sons Ltd.

Ugelvik Larsen, Stein, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980: Universitetsforlaget.

Weber, Eugen, *Varieties of Fascism. Doctrines of Revolution in the Twentieth Century*, Princeton, N.J. 1964: D. Van Nostrand Company, Inc.

Wippermann, Wolfgang, *Europäischer Faschismus im Vergleich*, Frankfurt am Main 1983: Suhrkamp

Woolf, S.J., red., *Fascism in Europe*, London & New York 1981: Methuen.

Litteratur på svenska

Holmberg, Åke & Åke Thulstrup, *Historien efter 1914*, Stockholm 1974: Esselte Studium.

Larsson, Reidar, *Politiska ideologier. En antologi*, Stockholm 1966: Almqvist & Wiksell.

Nolte, Ernst, *De fascistiska rörelserna*, Stockholm 1968: Aldus/Bonniers.

Tingsten, Herbert, *Den nationella diktaturen. Nazismens och fascismens idéer*, Stockholm 1936: Albert Bonniers Förlag.

Weiss, John, *Den fascistiska traditionen. Högerextremism i det moderna Europa*, Stockholm 1972: Wahlström & Widstrand.

2. Vad är fascism?

Det finns ingen allmänt omfattad definition av ”fascism”. Tvärtom finns det en vildvuxen flora av definitionsförsök, där varje precisering endast förefaller att bidra till kontroverserna kring begreppet. Att det visat sig svårt att åstadkomma en vedertagen definition torde bero på två saker.

”Fascism” har genom sin roll i historien blivit ett oerhört värdeladdat begrepp. Vårt perspektiv på fenomenet är ”post-Auschwitz”, och detta gör förståeligt nog att starka värderingar lätt gör sig gällande i en diskussion kring begreppet. Stora grupper av européer har efter andra världskriget haft ett starkt behov att svära sig fria från all ideologisk frändskap med Hitler eller Mussolini. ”Vi var inga fascister, vi var antikommunistiska patrioter”, lyder en fras som kommit till användning lite varstans i Europa efter kriget. De som velat undvika stämpeln ”fascist” har haft ett intresse av att begreppet definieras snävt och att de olika nationella rörelsernas särart betonas. Begreppet fascism har då reserverats för rörelserna i Italien och Tyskland, ofta t.o.m. enbart för det förstnämnda landet.

Den andra svårigheten är av mera allmän natur: det är överhuvudtaget svårt att definiera olika ”ismer” i politiken på ett tillfredsställande sätt. Vad som är ”konservatism” eller ”liberalism” ger upphov till återkommande debatter i olika länder vid skilda tidpunkter. Huruvida nordisk socialdemokrati bör betraktas som en form av ”socialism” verkar vara en öppen fråga t.o.m. inom de socialdemokratiska partierna. Bland historiker har det under flera decennier förts en debatt om huruvida ”populism” är en distinkt kategori av politiskt beteende eller enbart ett luddigt och vetenskapligt oanvändbart slagord. Listan av exempel skulle med lätthet kunna göras betydligt längre. Här räcker det emellertid med att konstatera, att de olika ”ismerna”, hur bekväma och användbara de än är i den politiska diskussionen, ställer samhällsvetaren inför besvärliga definitionsproblem.

Även om vi tar i beräkning generella definitionsproblem, gör definitionsfloran kring begreppet fascism ett skäligen förvirrande intryck. Definitionerna bygger ofta på de speciella fall författarna studerar och avspeglar således ofta i alltför hög grad deras specialegenskaper. Studerar man omfattande och välorganiserade rörelser frestas man att inbegripa bl.a. organisationsaspekter i definitionen. Följden blir att svagare och sämre organiserade rörelser faller utanför definitionen (för att inte tala om enskilda individer, som ju givetvis inte har någon ”organisation”). Om den rörelse man undersöker har lyckats nå regeringsställning blir ofta den fascistiska maktutövningen en definierande ingrediens. Rörelser som inte haft likadan framgång i politiken faller då strängt taget utanför en sådan definition, eftersom man ju inte kan vara helt säker på att de i samma situation skulle ägnat sig åt liknande maktutövning.

En allmän definition av ”fascism” kan endast baseras på *ideologiska* karaktäristika. Vad olika grupper, rörelser eller regimer faktiskt gör i politiken är en besvärlig definitionsgrund, eftersom deras möjligheter till konkret handling varierar från samhälle till samhälle. Vi måste i stället utgå ifrån vad de *bekänner sig till* i sin propaganda och sina program. Blicken riktas alltså till de ideal olika rörelser förfäktar samt till de medel som föreslås för att dessa ideal skall kunna förverkligas.

”Om det finns ett kännetecken på fascism om vilket alla analytiker är ense är det nationalismens centrala ställning i dess ideologi”, skriver Juan J. Linz, en av de internationellt mest ansedda fascismforskarna (Linz 1980, 161). Förhållandet av den egna nationen nämns av snart sagt alla författare som försökt karaktärisera den fascistiska ideologin. Här vill vi emellertid gå ett steg längre och hävda att nationalismen inte enbart var en bland många egenskaper hos fascismen. Den var mer än så: nationalismen utgjorde den fascistiska ideologins kärna, utan vilken de övriga ingredienserna inte kan förstås eller förklaras.

Nationalismen är givetvis inte någonting fascisterna uppfann; man kan med fog säga att den

existerat lika länge som det i någon mening funnits länder och stater. Att framhäva den egna nationen har alltid varit vanligt, t.o.m. i starkt varierande historiska och politiska miljöer. Att ge allt för ”kung och fosterland” var en dygd överallt under monarkismens tidevarv. Monarkismens bittraste fiender, ideologerna bakom franska revolutionen, var ingalunda mindre nationalistiska: varje medborgares skyldighet var att vara beredd att med sitt liv som insats försvara den nation till vilken han som fri man anslutit sig. Den nationalism fascismen byggde på var emellertid av ett annat slag och innebar en kritik av bägge dessa nationsuppfattningar. Den traditionella monarkismens patriarkaliska nationalism förutsatte att undersåtarna oberoende av härstamning, språk, religion etc. lojalt skulle försvara och tjäna sin härskare och det rike som lydde under honom. I fascisternas ögon var dessa riket alltsom oftast ”onaturliga” skapelser i och med att de förde samman olika folkslag, kulturer och traditioner mer eller mindre på måfå, beroende på krigslyckan och äktenskapliga arrangemang olika kungahus emellan. Rousseaus och de franska revolutionärernas nationalism, å andra sidan, var förkastlig därför att den ställde den fria individen i centrum: det var närmast fråga om ett ”val”, där medborgaren tillkännagav sin lojalitet till nationen genom att välja ingå i den som medborgare.

Den nationalism fascisterna anslöt sig till hade sina rötter i 1800-talets romantiska filosofi. Enligt den var nationen inte ett genom en monark förenat rike eller en volontär sammanslutning av fria individer. En nation var en av naturen bestämd gemenskap, ett levande väsen i sig. De enskilda individernas tillhörighet till denna gemenskap var en nedärvd och ödesbestämmd egenskap. Individernas skyldighet var att tjäna nationen och inte tvärtom. Benito Mussolini sammanfattade denna syn förträffligt då han 1927 skrev sålunda:

Den italienska nationen är en *organism* som har mål, liv och handlingar vilka är *överordnade* dem hos de *individer och grupper* som utgör nationen (Sabine 1953, 880, vår kursivering).

Denna *organiska nationsuppfattning* hade växt fram sida vid sida med darwinismens frammarsch i biologin, och den hämtade mycket riktigt inspiration från biologins värld. Att blodsbånd och rasegenskaper kom att betonas har samband med detta. Samtidigt insåg både 1800-talsromantikerna och fascisterna att nationalismen – eller *folksgemenskapen* – omöjligt kunde byggas på rent biologiska principer. Den organiska folks- och nationsuppfattningen hade därför alltid ett starkt *mytiskt* element, som tillät en att definiera ”nation” eller ”folk” på en mängd olika sätt:

Ett *folks liv* är inte en logiskt utvecklad filosofi. Följaktligen är det inte en process som växer enligt naturlagarna. Det är produkten av en *själens mystiska syntes... som inte kan förklaras med logiska slutledning*ar eller göras begriplig genom att visa på orsak och verkan (Alfred Rosenberg 1930, citerad i Sabine 1953, 873, vår kursivering).

Hur fascisterna än valde att definiera sin ”nation” – utgående från ras, språk, kultur eller någon mer eller mindre obestämd blandning av olika faktorer – var deras centrala mål att *ena* nationen inåt och *stärka* den utåt mot faktiska eller inbillade yttre fiender. För att organismen nationen skulle bli frisk och levnads-duglig var det nödvändigt att bekämpa en mängd sjukdomar, vilka alla hotade folksgemenskapen genom den splittring som de innebar. Man brukar tala om de fascistiska *negationerna* då man beskriver de företeelser fascisterna tog avstånd ifrån.

Samtliga fasciströrelser var ytterligt *antikommunistiska* och *antimarxistiska*. Kommunismen byggde på ett klasstänkande; den indelade nationen i olika läger vars intressen var diametralt och oförsonligt motsatta. Dessutom predikade den internationalism, något som i fascisternas ögon var liktydigt med landsförräderi. Åtminstone i teorin – Sovjetunionen under Stalin visade att praktiken kunde bli helt annorlunda – var kommunismens syn på nationalism fascismens raka motsats.

Av samma orsak vände sig många fasciströrelser mot *kapitalismen* åtminstone där den praktiserades i form av moderna storindustrier. Kapitalismen ansågs innebära en utsugning av folket

oavsett nationstillhörighet och blodsbånd. Storkapitalet var också ofta internationellt inriktat och i den meningen ”utrikespolitiskt opålitligt”. Kapitalismen hotade vidare den traditionella agrara livsstil som fascisterna betraktade som nationens ryggrad. Kapitalismen representerade i likhet med kommunismen en materialistisk livssyn; fascismen propagerade idealism. Framför allt kritiserades dock kapitalismen för att framkalla kommunism.

Fascismens *antiparlamentarism* hade delvis likartade bevekelsegrunder. Den parlamentariska demokratin byggde på tanken att det fanns divergerande intressen i samhället vilka hade rätt att komma till tals genom parlamentet; för fascismen framstod parlamentarismen som nationens splittring förkroppsligad. Parlamentarismen innebar dessutom ständiga kompromisser och ”kohandel” mellan partierna; de höga idealen förbyttes i mygel och pampvälde. De utdragna förhandlingarna och komplicerade procedurerna gjorde dessutom systemet ineffektivt. Det kunde sörja varken för folkets välbefinnande eller nationens trygghet mot inre och yttre fiender på ett tillfredsställande sätt. Parlamentarismen var ytterligare en kanal varigenom marxismen kunde sprida sin draksådd nationen till förfång.

Antiliberalismen hade främst att göra med synen på förhållandet mellan individ och kollektiv. ”Liberalism betyder individualism”, skrev Mussolini, och fascismen tog avstånd från tanken att individens bästa någonsin kunde gå före kollektivets:

För fascismen är staten någonting absolut, inför vilket individer och grupper är relativa. Individer och grupper är ”tänkbara” i den mån de existerar inom staten...

...I den fascistiska staten förtrycks inte individen. Snarare mångfaldigas han, precis som soldaten i ett regemente mångfaldigas genom sina kamraters antal. Den fascistiska staten organiserar nationen, men den lämnar tillräckligt utrymme för individer; den begränsar onyttiga eller skadliga friheter och bevarar dem som är väsentliga. Det kan inte vara individen utan endast staten som avgör detta... (Smith 1970, 91).

Liberalismens individcentrering var inte den enda egenskap som väckte anstöt hos fascisterna. Liberalismens kritiska inställning till en rad hävdvunna föreställningar om moral, religion, uppfostran och auktoritet var oacceptabel för fascisterna, vilka vurmade för det forna ”Gemeinschaft”-samhällets statiska harmoni. Dessutom var liberalismen själva kärnan i den parlamentariska demokratin, en ”tillåtande” ideologi som möjliggjorde bl.a. marxismens fortsatta framfart.

På många sätt parallell till fascismens antiindividualism var dess motvilja mot mångfald och avvikelse i samhället överhuvudtaget. Grupper som avviker från folket i stort är ett potentiellt hot mot dess trygghet och enighet: enligt den organiska nationsuppfattningen utgör de symptom på onaturliga eller sjukliga tillstånd hos samhällskroppen, enligt en mera rakt-på-sak utrikespolitisk terminologi potentiella förrädare. Det var givetvis i första hand etniska minoriteter som drabbades av denna *antipartikularism* hos den fascistiska läran, men den kunde även rikta sig mot andra slags grupper. Sålunda förföljde fascisterna diverse ”hemliga” sammanslutningar, framför allt frimurarrörelsen. Vidare är fascisternas avsky för sexuella minoriteter ett uttryck för deras motvilja mot avvikande.

Fascismens övriga ingredienser kan ses som ett försök att erbjuda någonting *i stället* för allt det man tog avstånd ifrån. Den parlamentariska demokratin skulle ersättas av ett *korporativt* system, ett ”parlament av fackmän”. Folkrepresentationen skulle i praktiken försvinna och den representativa demokratin bygga på en representation av ekonomins olika sektorer: lantbruket skulle representeras av bönder och lantarbetare, industrin av disponenter och arbetare osv. Ett sådant system skulle enligt fascisterna vara betydligt effektivare än parlamentarismen med dess konstanta kriser och dödlägen. Det skulle innebära mindre splittring än parlamentarismen och därigenom kunna tillvarata nationens vitala intressen vida bättre. Det korporativa systemet skulle dessutom vara mera centraliserat och således stå under den högsta ledningens effektiva kontroll.

Mycket talade enligt fascisterna för en *stark stat*. Det krävdes ett effektivt regeringsmaskineri för att bekämpa nationens fiender, inre sådana lika väl som yttre. En stark stat kunde styra det ekonomiska livet och se till att ingen ”god medborgare” utsattes för utsugning och ekonomisk misär. Att ena folket förutsatte också en kraftfull insats från centralt håll. Det tyska nazistpartiets program (antaget 1920) slår följaktligen fast i sin avslutande paragraf:

För genomförande av allt detta kräver vi skapandet av en stark, central regeringsmakt i riket. Obetingad auktoritet åt den centrala politiska ledningen inom hela riket och dess organisationer (Wärenstam 1972, 240).

Korporativism och en stark central statsapparat var inte de enda alternativ till parlamentarismen fascisterna erbjöd. De pläderade också för *ledarprincipen*: i toppen av samhällspyramiden skulle finnas en ”stark man” med i princip oinskränkt auktoritet över hela statsapparaten. Denna syn bottnade ytterst i tron att människor ingalunda – trots tanken på en folkskaps gemenskap – var födda jämlika. De dugligaste överlever såväl bland djur, människor som bland nationer. Fascisterna trodde att det fanns individer med en ”historisk mission” att styra sitt land. Ett sådant ledarskap låg även i folkets intresse: enligt fascisterna var det ett skydd för folket att det fanns en person som övervakade samhällsapparaten och vid behov ingrep för att korrigera missförhållanden.

Fascisterna tog avstånd från parlamentarismens omständliga och långsamma beslutsprocesser. När ”folkets” eller ”fosterlandets” bästa var i fara var det nödvändigt att kunna agera snabbt. *Direkt aktion* var ett centralt medel i kampen mot marxister och andra ”folkfiender”. Legalitet vägde mindre i deras vågskål; ofta fungerade lagarna dessutom så att de direkt skyddade farliga element. Dessutom bör noteras att kampen (inklusive kriget) ytterst var ett värde i sig för fascisterna. Kampen enade och renade folket, den visade vilka människor och nationer som var starka och levnadsdugliga och vilka som var dömda att gå under i kampen om tillvaron.

Fascisterna framställde långtgående krav på *likriktning* på alla samhällsområden. Den ”nationella kulturen” – hur den än definierades – skulle inte bara skyddas och vårdas. Den skulle i praktiken bli allennärådande, innebärande att fascisterna pläderade för en ytterst restriktiv nationalitets- och kulturpolitik. Med tanke på denna likriktning skulle även statsfunktionerna omorganiseras så att de direkt skulle tjäna ”nationshelheten”; alla lagar och mekanismer som kunde tänkas skydda främmande och farliga element skulle avlägsnas. Politik, rätt och kultur skulle bilda en enda nationell enhet och tjäna samma syfte.

Sammanfattningsvis kan förhållandet mellan olika komponenter hos den fascistiska ideologin illustreras på följande sätt:

Tabell 2.1 Den fascistiska ideologins struktur

ÖVERIDEOLOGI	NEGATIONER	ALTERNATIV
Nationalism	Kommunism	Korporativism
	Kapitalism	Stark stat
	Parlamentarism	Ledarprincip
	Liberalism	Direkt aktion
	Partikularism	Likriktning

Som ideologi var fascismen egentligen ingen innovation. Snarare var den i mångt och mycket ett hopkok av element som stod att finna i tidigare politiska ideologier och strömningar i den europeiska historien. Det fanns därför åtskilliga beröringspunkter mellan fascism och de flesta andra ideologier. De konservativa av traditionellt snitt delade fascismens nationalism och antikommunism. Liberala och mittenorienterade grupper var också antikommunistiska; de riktade dessutom ofta i likhet med många fascistgrupper en udd mot storkapitalismen. När fascisterna talade för en stark statsmakt företrädde de likheter med den revisionistiska socialdemokratin, som krävde att staten skulle gripa in för att korrigera kapitalismens missförhållanden. Revolutionär vänster, framför allt den anarkosyndikalistiska rörelsen, delade

fascisternas tro på den direkta aktionen samt deras avsky mot parlamentarisk demokrati.

Kan man då tala om en minimidefinition av fascism? Det är klart att även de egenskaper vi varit inne på hade varierande relevans i olika delar av Europa. Antikapitalismen accentuerades där den ekonomiska utvecklingen gjort den industriella kapitalismen till den dominerande produktionsformen. Antipartikularismen var mest aktuell i länder som hade betydande etniska minoriteter, osv. Klart är dock att den organiska nationalismen utgör fascismens ”conditio sine qua non”. Lika uppenbart är att minimidefinitionen klart måste markera fascismens gräns mot andra ideologier. Antimarxismen markerar då gränsen mot vänstern, antiparlamentarismen mot den demokratiska centern och direkt aktion mot den traditionella högern.

”Den fascistiska grundformeln” blir således:

Organisk nationalism + antimarxism + antiparlamentarism + direkt aktion

De rörelser som beskrivs i nästa kapitel företer alla stora likheter sinsemellan beträffande dessa egenskaper.

Litteratur i urval

Gregor, A. James, *The ideology of Fascism. The Rationale of Totalitarianism*, New York 1969: The Free Press.

Kedourie, Elie, *Nationalism*, London 1985: Hutchinson.

Linz, Juan J., ”Political Space and Fascism as a Late-Comer”, ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvat & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980: Universitetsforlaget, ss. 153-189.

Payne, Stanley G., ”The Concept of Fascism”, ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvat & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980: Universitetsforlaget, ss. 142-5.

Sabine, George H., *A History of Political Theory*, New York 1953: Henry Holt and Company.

Smith, David, *Left and Right in Twentieth-Century Europe*, Hong Kong 1970: Longman, Harper & Row Publishers, Inc.

Sternhell, Zeev, ”Fascist Ideology”, ingår i Walter Laqueur, red., *Fascism. A Reader's Guide*, Harmondsworth 1976: Pelican Books, ss. 325-406.

Litteratur på svenska

Ahlberg, Alf, ”Fascismen”, ingår i *De politiska åskådningarna*, Stockholm 1931: Bokförlaget Natur och Kultur, ss. 148-166.

Beckman, Birger, ”Den fascistiska tron. Från reaktion till dogma”, Stockholm 1939: *Studentföreningen Verdandi: småskrifter Nr 421*.

Jonasson, Stig (red.), *Nazismen i dokument*, Stockholm 1979: Bokförlaget Prisma.

Liedman, Sven-Eric, *Från Platon till Reagan: de politiska idéernas historia*, Stockholm 1985: Bonniers Förlag.

Tingsten, Herbert, *Nazismens och fascismens idéer*, Stockholm 1965: Aldus/Bonniers.

Wärenstam, Eric, *Fascismen och nazismen i Sverige*, Stockholm 1972: Almqvist & Wiksell.

3. De fascistiska rörelserna

Vår bild av den europeiska fascismen domineras av det digra och dramatiska dokumentmaterialet om axelmakterna: Hitler och Mussolini inför jublande folkhav i Berlin och Rom,

krigets olika skeden, judarnas utsägliga lidanden. I mycket hög grad, ja kanske mer en någon annan ideologi eller politisk massrörelse i Europas historia, förknippas fascismen med två enskilda länder och deras ledare. Bilden är förstäligen men långtifrån rättvisande.

Inget land i mellankrigstidens Europa, bortsett från Sovjetunionen under Stalin, undgick märkbara känningar av den fascistiska vågen. Efter snart ett halvt sekel av forskning har historiker och samhällsvetare kunnat dra den entydiga slutsatsen att fascismen som folklig massrörelse var ett *generellt europeiskt* fenomen. Dess konkreta uttryck och dess effekter på politik och samhälle varierade enormt. En komparativ översikt ger dock omedelbart vid handen, att det inte enbart *förekom* fascism utanför Tyskland och Italien; det fanns omfattande fascistiska rörelser i andra delar av Europa helt oberoende av påverkan från dessa två ”kärnländer”.

Italien

Italien är av många skäl den naturliga startpunkten för en översikt över europeisk fascism. Det var ju den italienska rörelsen som kom att låna sitt namn åt denna politiska strömning som helhet. De italienska fascisterna hörde vidare till dem som innehade regeringsmakten före andra världskrigets utbrott. Dessutom var den italienska fascismen en tidig företeelse. Den var den första fascistiska massrörelsen, och den fascistiska regimen i Italien var i praktiken den enda i sitt slag under en stor del av sin existens.

Den italienska fascismen var bara en i raden av militanta politiska rörelser i landet efter första världskriget. Den revolutionära socialismen och en stark anarkosyndikalistisk rörelse tävlade i radikalitet på vänsterkanten. Benito Mussolini, som hört till dem som ivrigast propagerat för italienskt deltagande i kriget, bildade kamporganisationer med namnet *Fasci di combattimento*. Efter att ha misslyckats med att mobilisera ett brett folkligt stöd på vänsterkanten utsåg Mussolini den socialistiska arbetarrörelsen till sin huvudfiende. Kamporganisationerna sammanfördes till ett parti, *Partito Nazionale Fascista* (PNF), år 1921. Medlemstillströmningen tilltog kraftigt: på mindre än ett år (1921-22) ökade antalet medlemmar från åttiotusen till mer än trehundra tusen. Fascisterna fick även representation i parlamentet 1921, men innehade fortfarande endast 35 av de sammanlagt 527 mandaten. Det var det *politiska våldet* som utgjorde PNF:s väg till makten. 1922 slog fascisterna blodigt ned en generalstrejk och krossade därigenom den italienska arbetarrörelsen. Därefter vände sig de fascistiska kolonnerna mot huvudstaden. Denna legendariska ”marsch mot Rom” innebar ett de facto fascistiskt maktövertagande, trots att dess omedelbara resultat var en icke-socialistisk koalitionsregering under Mussolinis ledning. Väl vid makten försökte fascisterna att tillskansa sig total kontroll över italiensk politik. En ändring av vallagarna gav dem två tredjedels majoritet i parlamentet. Därefter följde en serie försök att ”fascistisera” stat och samhälle. Den centrala politiska makten skulle koncentreras till den Stora Fascistkonseljen, medan ekonomin skulle underordnas staten genom ett korporativt system där t.ex. arbetstagare, arbetsgivare, bönder, tjänstemän skulle representera var sin sektor. Varken statsapparaten eller näringslivet kom emellertid någonsin helt under fascistisk kontroll; den fascistiska makten blev aldrig absolut. Vad gäller den politiska vänstern och det utrikespolitiska området var den italienska politiken dock starkt fasciststyrd. Socialisterna och kommunisterna tvingades under jorden, och Italien gick in för en aggressiv, ultranationalistisk utrikespolitik. I dess förlängning – det annalkande nederlaget i andra världskriget – låg även fasciststatens upplösning. 1943 avsattes Mussolini av Stora Konseljen.

Tyskland

Den tyska naziströrelsen hämtade under sin tidiga period inspiration från den framgångsrika italienska fascismen. Hitlers uppror i München 1923 – den berömda ”ölhallskuppen” – var avsett att följas av en ”marsch mot Berlin”, varigenom Weimartysklands samlingsregering,

där socialdemokraterna medverkade, skulle störtas. Där Mussolini nått sitt mål misslyckades Hitler emellertid, och hans makttillträde fördröjdes med ytterligare ett decennium. Under denna tid utvecklades nazismen till en genuin riksomfattande massrörelse. NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*), grundat 1920, hade cirka tjugotusen medlemmar vid tiden för kuppförsoket i München; vid makttillträdet tio år senare hade medlemsantalet stigit till niohundra tusen. Dessförinnan hade Hitler dömts till fem års fängelse på grund av kuppförsoket, men frigetts redan efter sju månader (i december 1924).

Under åren efter upproret i München utkämpade Hitler en intern strid med den bayerska partioppositionen, ledd av Gregor Strasser. Partiets medlemskår började på allvar växa efter 1926, då Hitler vunnit en definitiv seger över sina konkurrenter. Samtidigt blev den ökande ekonomiska instabiliteten ett tacksamt tema för partipropagandan. Antikommunismen, judehatet och antiparlamentarismen fick nu göra sällskap med en stark betoning på jordbrukarbefolkningens intressen; bönderna utmålades som ryggraden i den ariska folkstammen i Tyskland. 1930 då den världsomfattande ekonomiska depressionen redan skakade hela Europas ekonomi – skedde så den elektorala islossningen för nazisterna. Från 2.6 procent i 1928 års riksdagsval ökade NSDAP:s väljarstöd till 18.3 procent 1930. 1932 hölls två riksdagsval. I julivalet var nazisterna med sina 37.3 procent av rösterna redan det i särklass största partiet; i november skedde däremot en nedgång till 33.1 procent. Inget av valen bröt dödläget i relationerna mellan rikskansler och riksdag; då Hitler i januari 1933 utnämndes till rikskansler var detta ytterligare ett försök att komma ur återvändsgränden. I stället för att bli den etablerade borgerlighetens redskap gick Hitler snabbt in för att tillskansa sig och NSDAP total makt över stat och samhälle. Härvid utnyttjades såväl rikskanslerns vidsträckta maktbefogenheter, koalitioner med andra icke-socialistiska partier i riksdagen som nazisternas månghundra tusenhövdade kamporganisation SA (*Sturmabteilung*). Den 23 mars 1933 röstade endast socialdemokraterna mot en lag som gav Hitler i praktiken obegränsad förordningsmakt.

Det är i detta sammanhang strängt taget onödigt att gå in på den utveckling som följde på nazisternas *Machtergreifung* 1933. Vi skall nöja oss med att konstatera, att Hitlers maktutövning blev i bokstavig bemärkelse totalitär; den nazistiska kontrollen över alla delar av samhällsapparaten var ytterst effektiv. Vänstern, den övriga politiska oppositionen samt den judiska befolkningen utsattes för en skoningslös förföljelse. Ekonomin underkastades en reglering liknande den i krigstid. En likriktning (*Gleichschaltung*) på alla samhällsområden företogs för att bringa livet i överensstämmelse med nazisternas ideologi och organisation. Det nazistiska väldet utmärkte sig bland europeiska fasciströrelser inte endast genom sina framgångar och sin ytterliggående ideologiska renlärighet utan också genom sin grundlighet och effektivitet när rörelsen väl övertagit makten.

Österrike

Fascismen i Österrike förknippas ofta med den tyska nazismen: Hitler var ju ursprungligen österrikare, och 1938 års *Anschluss* mellan länderna förde in Österrike direkt under NSDAP:s kontroll. Landet hade emellertid även en alldeles ”egen” fascistisk historia, som på sätt och vis återspeglade dess geografiska läge som granne till båda fascistiska ”kärnländerna”, Italien och Tyskland. Den österrikisk-ungerska dubbelmonarkins fall 1918 förenklade landets etniska sammansättning radikalt. Trots detta förblev Österrike politiskt segmenterat, indelat i olika *Lager* (läger). Det fanns dels en stark och relativt radikal (”austromarxistisk”) socialistisk arbetarrörelse, dels ett katolskt-nationalistiskt segment; därtill fanns det en tyskorienterad, ”pangermanistisk” gruppering. Bägge sistnämnda *Lager* gav upphov till var sin fasciströrelse. På katolskt håll tog sig fascismen uttryck i *Heimwehr*-rörelsen, medan den tysknationella rörelsen gick in för nationalsocialism (uttryckt i bokstavskombinationen DNSAP fram till mitten av 1920-talet, därefter NSDAP). Båda rörelserna var extremt antimarxistiska och antisemitiska, och båda motsatte sig den representativa demokratin. De skilde sig från varandra

beträffande inställningen till den katolska kyrkan, synen på det forna habsburgska imperiet och genom attityderna gentemot Tyskland och Italien. Heimwehr betonade den dominerande katolska kyrkans roll i samhället; nazisterna var antiklerikala. Heimwehr önskade se ett nytt katolskt *Mitteleuropa* från Rom till Budapest som en sorts reinkarnation av det habsburgska väldet; nazisterna såg det forna imperiet som en onaturlig skapelse och betonade blodsbanden med det rikstyska folket. Heimwehr sökte och upprätthöll samarbete med Mussolini; nazisterna blev så småningom en integrerad del av det tyska partiet. Under den s.k. första republiken (1918-1934) bekämpade de båda rörelserna varandra bittert. De var numerärt relativt jämnstarka med cirka 150 000 medlemmar var och tre (NSDAP) respektive sex (*Heimwehr*) procent av rösterna i 1930 års val. I sina kärnregioner var de emellertid betydligt starkare. Efter en omfattande terrorvåg 1933 förklarades naziströrelsen olaglig. Följande år bildades en samlingsregering kallad den Fosterländska fronten, där Heimwehr ingick; en period av diktatur under vilken såväl socialister som nazister förföljdes, inleddes. Redan samma år mördade nazisterna emellertid regeringschefen, kansler Engelbert Dollfuß, som efterträddes av Kurt von Schuschnigg. Under dennes period i makten lyckades nazisterna delvis underminera Fosterlandsfronten inifrån. En viktig förutsättning var att Mussolini efter bildandet av ”axeln” mellan Rom och Berlin inte längre ville stödja Heimwehrfascisterna mot nazisterna. 1938 års *Anschluss* mellan Tyskland och Österrike föregicks således av en intern nazifieringsprocess i Österrike. I och med *Anschluss* upphörde det självständiga Österrike att existera. Landet inkorporerades i Hitlers ”tusenårsrike” som provinsen Ostmark, och dess interna utveckling blev parallell med skeendena i det övriga Tyskland.

Spanien

Spanien är det ”stora undantaget” i 1900-talets Europa. Landet deltog varken i första eller andra världskriget, och det genomgick den efterkrigstida ”normaliseringen” så sent som 1975. Huruvida Francesco Francos långvariga regim bör karaktäriseras som fascistisk, halvfascistisk eller enbart auktoritär har länge varit ett populärt tvisteämne bland historiker och statsvetare. Klart är att regimen var sammansatt av företrädare för olika inriktningar inom den spanska högern. Lika klart är att den aldrig blev lika totalitär som den tyska nazismen. Efter kriget gjorde Francoregimen sitt bästa för att förneka allt samband med de tyska och italienska varianterna av fascism. Icke desto mindre avskaffade regimen t.ex. den politiska vänstern inklusive dess fackföreningar, inrättade en korporativ statsapparat, använde paramilitära grupper och strikt censur mot sina meningsmotståndare. Fascisthållningen var *obligatorisk* i Spanien ända fram till slutet av andra världskriget.

Utvecklingen mot det fascistiska maktövertagandet inleddes 1931, då kung Alfonso XIII avgick och den andra republiken proklamerades. För att bekämpa den republikansk-socialistiska folkfronten grundades i snabb takt en rad högerextremistiska aktionsgrupper, däribland *Acción Española* och *Falange Española*. Den sistnämnda var den mest renodlade fascistiska gruppen. 1934 gick grupperna samman i FE de las JONS (*Falange Española de las juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista*), som folkfrontsregeringen dock efter sin valseger 1936 förklarade olaglig. Fascisterna svarade med ett militärt uppror i juli 1936, som blev upptakten till spanska inbördeskriget (1936-1939). Under Francos ledning och med massivt bistånd från Hitler och Mussolini slogs den republikanska fronten ned. Franco tillträdde som spansk diktator. I juni 1940 övergav Spanien sin ursprungliga neutralitet och förklarade sig som icke-krigförande anhängare till axelmakterna. 1943 återgick Franco till en neutral position, och hans regim fortbestod fram till hans död 1975.

Portugal

Utvecklingen i Spaniens närmaste grannland var i många avseenden parallell. Landets deltagande i första världskriget var begränsat, och demokratins – som det ser ut i skrivande stund

– definitiva genombrott ägde rum så sent som vid mitten av 1970-talet. Även i fråga om fascismens karaktär och bakgrund blir en beskrivning av Portugal i mångt och mycket en upprepning av det spanska fallet. Inte heller här fanns det en omfattande och enad fascist-rörelse som övertog makten och konstituerade sig som en regim. Den instabila republiken 1910-1926 gav upphov till en rad monarkistiska, nationalistiska och katolskt-kristet färgade oppositionsrörelser. Med dessa som allmänt stöd men ingalunda som en enad oppositions-aktion föranstaltade tre högre officerare 1926 en ”marsch mot Lissabon” – den italienska förebilden är inte att ta miste på. Republikens president tvingades avgå. Kuppmakarna kritiserade det parlamentariska systemet för ständiga kriser och korruption och vann stöd från flera mindre partier på högerkanten. Två år senare kallades Oliveira Salazar till regeringen och gavs mycket vittgående befogenheter. Han satte igång med att inrätta *Estado Novo*, den Nya Staten, vars konstitution godkändes genom folkomröstning 1933.

Diktaturen under *Estado Novo* beskrivs ofta som ”halvfascistisk” eller som en ”traditionell högerdiktatur”. Härvid är det skäl – precis som i fråga om Spanien – att komma ihåg, att regimen givetvis efter andra världskriget hade ett starkt behov att förneka all ideologisk frändskap med axelmakterna. Hur som helst bör vissa drag noteras. Nationalismen var central för Salazar, men den saknade de rasistiska övertoner som var kännetecknande för bl.a. nazismen. En viktig strävan i Portugal var nämligen att konsolidera landets koloniala imperium, och härvid gällde det att slå vakt om den etniska harmonin. Det nationalistiska budskapet gjorde heller inget sken av jämlikhet medborgare emellan: samhället var en hierarki, och detta var i enlighet med naturens ordning. Samtidigt var Portugal ett av de länder där korporativismen praktiserades som renlärigast. Politiska arbetsmarknadsorganisationer ersattes med en nationell organisation för arbetstagare och arbetsgivare, vilka sammankom i den Korporativa kammaren. Denna blev med tiden allt mäktigare på nationalförsamlingens (parlamentets) bekostnad. Distinkt fascistiska var också den paramilitära organisationen Portugisiska Legionen samt den obligatoriska ungdomsorganisationen, vilka tillkom 1935-36. Som enpartisystem attackerade *Estado Novo* den parlamentariska demokratin; kommunism och socialism var självfallet förbjudna och deras anhängare förföljda.

Salazar efterträddes 1968 av Marcelo Caetano, och diktaturen bestod fram till 1974.

Ungern

I Ungern följdes första världskriget av ett socialistiskt maktövertagande. Den socialistisk-kommunistiska koalitionsregeringen kunde emellertid inte lägga hela landet under sin kontroll. En del av landet stod under fransk ockupation, och i skydd av den utvecklades sydöstra Ungern till ett motståndscentrum mot det marxistiska Budapest. Under 1919 befann sig landet i praktiken i ett tillstånd av inbördeskrig. Ett led i sammandrabbningarna mellan den ungerska röda armén och de oppositionella nationalisterna var en rumänsk invasion på de sistnämndas sida. 1920 valdes amiral Miklós de Horthy, ”nationalistarméns” befälhavare, till regent över Ungern. Under hans ledning inleddes en auktoritär nationalistisk period i Ungerns politiska historia. Regeringarna bestod av diverse högerelement, och även direkt fascistiska grupperingar deltog från tid till annan. Horthy lät dock aldrig någon gruppering, katolsk eller protestantisk, konservativ eller fascistisk, bli dominerande i regeringarna. De politiska rättigheterna var klart begränsade, och de olika regeringscheferna flörtade omväxlande med Rom och Berlin. Samtidigt var en grundläggande pluralism hela tiden för handen; socialisterna var för all del på olika sätt förföljda, men de kunde trots detta bl.a. delta i val. Horthyperioden som helhet kan *inte entydigt karakteriseras som fascistisk*.

En annan sak är att det fanns en rad klart fascistiska rörelser verksamma i Ungern under denna period. Den största och mest kända av dessa var den s.k. *Pilkorsrörelsen* under Ferenc Szálasis ledning. Rörelsen fick ett uppsving 1938-39, då dess medlemsantal steg till trehundra tusen och den erövrade 25 procent av rösterna i ett nationellt val. Horthy tillät

emellertid aldrig ett fascistiskt maktövertagande; bl.a. lät han fångsla Szálasi. Trots att Ungern allierade sig med axelmakterna under andra världskriget, fick Szálasi vänta till 1944 för att komma till makten. Då hade Horthy inlett fredsförhandlingar med Sovjetunionen. Detta föranledde en tysk invasion i Budapest, varvid Horthy avsattes och Szálasi placerades i ledningen för regeringen. Hans regim föll emellertid redan efter ett halvår i och med den sovjetiska erövringen av Budapest.

Den ungerska fascismen karaktäriserades – vid sidan av sin antikommunism och ultranationalism – av stark religiositet, häftig antisemitism och återkommande blodiga attentat och våldsdåd.

Rumänien

Försöken att införa en demokrati av västeuropeisk typ i Rumänien misslyckades på 1920-talet. Fr.o.m. 1930 var den politiska makten i hög grad koncentrerad till kungahuset och monarken kung Carol. Som traditionell autokrati bekämpade den rumänska staten alla former av radikala reformrörelser, oavsett om de hade socialistiska, liberala eller fascistiska förtecken. Trots detta utvecklades i landet en fasciströrelse som kom att höra till de starkaste i Europa.

Rörelsen blev känd under namnet *Järngardet*; inom dess relativt lösliga ram verkade ett antal grupperingar med varierande namn. Dessa syftade bl.a. till att vinna stöd i politiska val. Järngardet var i hög grad en skapelse av Corneliu Codreanu. I början av 1920-talet, då Codreanu själv var student, bestod rörelsen av ett antal studentgrupper vilka specialiserade sig på terroraktioner mot judar och kommunister. Längre fram på 1920-talet skapades en egentlig partiorganisation som dock endast fick några procent av rösterna fram till mitten av 1930-talet. 1937 kom emellertid ett uppsving: Järngardet samlade 16 procent av väljarna bakom sig och blev landets näst största parti. Kung Carols regim svarade med att upplösa rörelsen 1938, varefter dess ledarskap och aktivister utsattes för en våg av arresteringar. Under kriget lyckades fascisterna dock tillsammans med militära kretsar bilda en kortvarig (1940-41) regering.

Fascismen i Rumänien var mycket militant och inriktade sig starkt på terrormetoder och våldsdåd. I sin nationalism var den extrem. Främlingshatet drabbade såväl den stora judiska befolkningen som de andra minoritetsgrupperna (t.ex. ungrare, tyskar, turkar) – dessa bildade i hög grad den urbana eliten. Järngardet utgjorde ett hot mot kung Carols diktatur särskilt genom att rörelsen ville få till stånd en politisk massmobilisering av den rumänska befolkningen. Dess framgångar i val förklaras också delvis genom att rörelsen gick in för omfattande valkampanjer särskilt i landets avlägsna delar.

Tjeckoslovakien

I mångnationstaten Tjeckoslovakien uppkom ingen riksomfattande fasciströrelse, men väl starka strömningar knutna till de olika etniska grupperna. Då staten Tjeckoslovakien tillkom efter första världskriget grundades i Slovakien det Slovakiska Folkpartiet, vars grundsyfte var separatistiskt. Partiet var också starkt knutet till den dominerande katolska kyrkan. Med tiden antog partiet – som samlade ca trettio procent av de slovakiska väljarna bakom sig – allt mera utpräglade fascistiska drag. I mars 1939 proklamerade partiledningen, understödd av Tyskland, Slovakiens självständighet. Området blev den första tyska ”skyddsstaten”. Samma funktion kom nazistpartiet i det sudettyska området att ha. Missnöjet med nationalitetspolitiken kanaliserades här – med bistånd från nazisterna i Tyskland – till ökande popularitet för det sudettyska nazistpartiet. Kort före den tyska invasionen beräknas sålunda närmare nittio procent av den tysktalande befolkningen i Tjeckoslovakien ha röstat med nazisterna. Fascismen i Tjeckoslovakien kom alltså som helhet att bli ett led i den tjeckoslovakiska statsbildningens sönderfall.

Belgien

Den belgiska fascismen var i likhet med den tjeckoslovakiska starkt etniskt segmenterad. Det fanns dels en flamländsk rörelse, känd som *Verdinaso* (Förbundet för holländsk nationell solidaritet), dels en vallonsk (fransk)-katolsk rörelse kallad *Christus Rex* (eller enbart *Rex*). Fascismen följde således den etniska och regionala segmentering som kännetecknar all politik i Belgien. Trots att de båda rörelserna inte direkt bekämpade varandra var det tämligen otänkbart att de skulle forma en gemensam fascistisk kamporganisation.

De fascistiska rörelsernas uppkomst och kulminering inträffade relativt sent. På 1920-talet fanns det en rad tämligen obetydliga fascistiska grupperingar. Verdinaso och Rex grundades båda på 1930-talet, och båda lyckades utveckla sig till märkbara fascistiska massrörelser. De kryddade sitt fascistiska budskap med var sin speciell ingrediens: Verdinaso med den pan-holländska drömmen och Rex med den traditionella katolska konservatismens mest extrema uttrycksformer. Jämfört med sina föregångare på 1920-talet gick de in för en betydligt mera utåtriktad politisk propaganda. I och med den ekonomiska depressionen var den yttre situationen också en annan. I 1936 års parlamentsval fick Verdinaso 7.1 procent av rösterna, medan Rex nådde upp till 11.4 procent. Detta innebar att den belgiska fascismen sammantaget hade ett elektoralt underlag som hörde till de starkaste i Europa. På grund av den språkliga segmenteringen kan väljarunderlaget dock inte läsas som 18.6 procent, utan uttryckligen som två separata resultat. De relativa framgångarna i val innebar inte heller ett större direkt inflytande i politiken. Hela det etablerade politiska fältet från socialister till katolsk höger bildade front mot fascisterna, vars framgång 1936 blev en engångsföreteelse. I samband med den tyska ockupationen 1940 utgjorde fasciströrelserna viktiga redskap för ockupanterna. Särskilt de flamländska fascisternas samverkan med tyskarna under kriget har haft återverkningar i belgisk politik långt in på efterkrigstiden.

Holland

Holland uppvisar, trots avsaknaden av tvåspråkighetsproblematiken, samma typ av samhällssegmentering som Belgien. Detta fenomen, känt som *Verzuiling*, innebär att befolkningen socialt och politiskt fylkas kring tre huvudsegment: det protestantiska, det katolska och det socialdemokratiska. Parti- och organisationssystemet bygger på dessa segment, och maktfördelningen i politiken är baserad på denna tredelning. *Verzuiling* begränsar det manöverutrymme nya politiska rörelser, fascistiska lika väl som andra, kan räkna med. Den nationalsocialistiska rörelse (*NSB = Nationaal Socialistische Beweging*) som grundades 1931 vände sig mot *Verzuiling*-systemet och pläderade för ett enat holländskt folk. En enande nationalism förutsatte enligt NSB att intresseorganisationerna och den parlamentariska demokratin ersattes med ett korporativt system. Rörelsen vände sig mot den mångfald av partier som det proportionella valsystemet och allmän rösträtt möjliggjorde. Alldeles särskilt kritiserades socialdemokraternas ledande roll i systemet. Däremot utgjorde antisemitismen inget bärande inslag i NSB:s propaganda.

NSB skapade en effektiv och för holländska förhållanden rätt stor massorganisation; som mest hade partiet omkring femtiotusen medlemmar. I 1935 års val vann rörelsen åtta procent av rösterna, ingen hög siffra, men heller inget det etablerade Holland kunde ta med en klackspark. Både de stora organisationerna och statsmakten vände sig mot rörelsen. Bl.a. blev det förbjudet för statstjänstemän att tillhöra NSB. Rörelsen lyckades inte vinna fotfäste i något av huvudsegmenten inom holländsk politik, och dess massbas var starkt beroende av de största städerna. Precis som i Belgien skapade den tyska utvecklingen en oro i Holland beträffande ett eventuellt fascistiskt maktövertagande. Med den tyska ockupationen under första världskriget i färskt minne var det lätt att vända befolkningen mot den potentiella tyska inflytelsekanal NSB utgjorde. Redan 1937 halverades NSB:s röstandel, och även medlemsantalet började sjunka. Inte ens i samband med den tyska ockupationen 1940-44, då NSB blev

tyskarnas viktigaste politiska redskap i Holland, lyckades fascisterna skapa en dominerande politisk organisation.

Frankrike

Redogörelser för fransk fascism brukar ha två saker gemensamma: å ena sidan framhåller man att landet upplevde betydande fascistisk aktivitet under mellankrigstiden, å andra sidan uttrycker man vissa tvivel om i vilken mån det trots allt rörde sig om fascism. Hur man än definierar begreppet brukar listan över fascistiska organisationer bli lång, och helhetsintrycket av fransk fascism blir att den var splittrad och uppvisade en mängd nationella särdrag.

Historiskt hade fascismen sina rötter i "förlorarnas rörelse", rojalismen. Alla andra politiska inriktningar i landet hade sin förankring i franska revolutionen. Några ytterlighetsmän bland rojalisterna grundade år 1899 *l'Action Française*, som snart kom under Charles Maurras dominerande inflytande. I denna organisation förenades monarkismens tillbakablickande perspektiv med anarkismens kampmetoder; dess beröringspunkter med fascism bestod i en hätsk aversion mot bl.a judar, frimurare och utlänningar. I mångt och mycket representerade Maurras dock ett förstadium till egentlig fascism. 1925 grundade Charles Valois, utgången ur *l'Action Française*, en organisation kallad *Faisceau des combattants et des producteurs*, som var den första mera distinkt fascistiska gruppen i Frankrike. De som mest 50 000 medlemmar klädde sig i blå uniformer och förespråkade direkta kampmetoder för att störta den demokratiska ordningen. På 1920-talet var samhället dock starkt i Frankrike, som hörde till segrarmakterna i första världskriget. Valois var tvungen att gradvis moderera sin politik; i sin bok *Le Fascisme* 1927 sökte han således försoning med judarna (!), och längre fram inledde han en form av samarbete med vänstern. Innan 1920-talet var slut hade Faisceaus ledare hunnit fördöma Mussolini och mer eller mindre anslutit sig till den antifascistiska fronten i Frankrike. Den fascistiska facklan övergick i andra händer, först till de s.k. *francisterna*. Francismen föddes 1932 som en reaktion på ytterligare en stor valseger för den politiska vänstern. Dess ledare Marcel Bucard utnämnde Hitler och Mussolini till sina förebilder, och francismen representerar också den mest renläriga fascismen i fransk politik. Rörelsen förblev dock förhållandevis svag med ungefär 10 000 medlemmar som mest.

Den verkliga masspotentialen stod att finna hos de organiserade krigsveteranerna. Den rörelse som verkligen kunnat tänkas genomföra en fascistisk omvälvning i Frankrike hade just denna bakgrund. Eldkorsrörelsen (*Croix de Feu*) under översten Casimir de la Rocques ledning utvecklades till en massiv, paramilitärt organiserad veteranfront med ca 450 000 medlemmar kring mitten av 1930-talet. Rörelsen krävde bl.a. en isolering av den franska ekonomin från utländskt inflytande, genomförande av korporativism, förstärkande av den exekutiva makten, utrotande av kommunism samt stark upprustning. Trots detta var de la Rocque mycket mån om att uttryckligen förneka rörelsens fascistiska karaktär; han ville framstå som genuint fransk. I november 1935 meddelade han därför att Eldkorsrörelsen var beredd att avveckla sin militära organisation om vänstern gjorde likadant. Detta var ett viktigt steg i utvecklingen mot ett regelrätt parti: 1936 grundades så *Parti Social Français*, som gled allt längre från de ursprungliga fascistiskt färgade kraven och framstod som ett allmänt oppositionsparti mot 1936 års socialistiska folkfrontsregering. I och med Eldkorsrörelsens pacifiering var den akuta risken för ett fascistiskt maktövertagande i Frankrike över.

Vid sidan av de nämnda organisationerna fanns i Frankrike en rad grupperingar med sammantagna ett icke föraktligt folkligt stöd: *Solidarite Française*, *Jeunesses patriotes*, *Parti Populaire Français* etc. De understryker den franska fascismens och högerextremismens organisatoriska och även ideologiska splittring. De rörelser som innehöll störst folklig masspotential tenderade att glida ifrån sina ursprungliga fascistiska lärosatser mot en mera pragmatisk politisk profil. De många organisationernas imponerande höga medlemstal bör därför inte få skymma det faktum att särskilt de importerade fascistiska idéerna hade svårt att finna lång-

varig grogrund i fransk politik.

Finland

Av de nordiska länderna var Finland det enda där fascistiska rörelser innehade en betydande position i nationell politik före andra världskrigets utbrott. Den riksomfattande fascistiska rörelsen utvecklades i två faser. Mellan november 1929 och februari 1932 utövade *Lapporörelsen* (*Lapuan liike*) ansevärt inflytande över landets politiska liv. Lapporörelsen uppkom som en tämligen spontan antikommunistisk manifestation, som i början mottogs med gillande bland icke-socialistiska partier. Rörelsen lyckades trumfa igenom en antikommunistisk lagstiftning 1930 och påverkade på ett avgörande sätt valet av P.E. Svinhufvud till president 1931. Den ursprungliga antikommunismen ackompanjerades emellertid snart av andra ideologiska inslag. Rörelsen vände sig även mot socialdemokratin och allt mer mot det parlamentariska systemet som helhet; direkt aktion och diverse våldsdåd blev dess praktiska rättesnöre. Den politiska centern vände Lapporörelsen ryggen, och Lappos enda politiska bundsförvant blev det konservativa samlingspartiet. 1932 förbjöds Lapporörelsen efter det s.k. Mäntsälä-upproret, en incident som i hög grad liknade ett kupp försök. Kort därefter grundades IKL (*Isänmaallinen kansanliike* = Fosterländska folk rörelsen) med syfte att föra Lappos verksamhet vidare. I motsats till Lappo hade IKL en klar ideologi och en väl utbyggd organisation. Dessutom organiserade sig IKL som politiskt parti, vilket Lappo inte gjort. IKL introducerade korporativismen och ledarprincipen i den ideologiska diskussionen. Partiet var dessutom språkligt militant: i motsats till sin föregångare vände sig IKL med kraft mot den finlandssvenska befolkningen. Trots att partiet hade en utbyggd massorganisation (möjligen hela 80 000 medlemmar) var dess framgång i val begränsad. Dess bästa valresultat gav partiet 8.3 procent av rösterna. Den ursprungliga polariseringen i Finland – i hög grad en följd av 1918 års inbördeskrig – försvagades efter hand, och en konsensuspolitik av allmänt nordiskt snitt blev rådande. Dess främsta symbol var 1937 års regeringskoalition mellan socialdemokrater, agrarer och liberaler. IKL:s folkliga stöd minskade mot slutet av årtiondet. Partiet kunde inte skylta med samma slags konkreta framgångar som Lapporörelsen. Under de exceptionella krigsförhållandena 1941 beviljades IKL dock ett mandat i allpartiregeringen. Då Finland hösten 1944 slöt ett avtal om vapenstillestånd med Sovjetunionen, förbjöds IKL tillsammans med en rad andra ”Hitlerinriktade” organisationer.

Estland

Den estniska fascismen växte fram ur de ”vita” frivilligförband som 1919-20 kämpade mot ryska bolsjeviktrupper och inhemska kommuniststyrkor. Frihets-krigarrörelsen aktiverades ytterligare genom ett kommunistiskt kupp försök 1924. Som en klart politisk rörelse organiserade sig förbanden 1930. Härvid blev inriktningen både programmatiskt och till det yttre klart fascistisk. *Wabse* – som rörelsen kallade sig – krävde ett slut på politiska partier, en skoningslös kamp mot marxister och judar, en kolonisering av hela det estniska området samt ett inlemmande av arbetarna i den ”nationella fronten”. Medlemmarna bar en gröngrå uniform med klara kontinentala förebilder.

Wabse hade till att börja med stor framgång i politiken. Dess krav på en förstärkning av den verkställande makten, inklusive inrättande av ett statspresident-ämbete fick folkets majoritet bakom sig 1933. Då sistnämnda ämbete skulle besättas 1934 och förbundets ledare general Andres Larka framstod som en stark kandidat, proklamerade regeringen undantagstillstånd och upplöste Wabse med hänvisning till dess militära karaktär. Fascisterna gjorde 1935 ett misslyckat kupp försök som innebar en definitiv dödsstöt mot rörelsen. Landet styrdes i stället av en halv-auktoritär regering byggd på en sammanslagning av de tidigare partierna. Det som i sovjetisk historieskrivning brukar karaktäriseras som den ”fascistiska perioden” i Estlands historia fyller inte våra krav på ett ”fascistiskt minimum”. Tvärtom kom denna regim till för

att motarbeta den egentliga fascistiska rörelsen.

Wabse intar en särställning bland de europeiska fasciströrelserna i ett avseende: förbundet anses nämligen ha haft en reell chans att få egen majoritet i statspresidentvalet 1934. Ingen rörelse i Europa lyckades ju med konststycket att i fria val samla majoriteten av väljarna bakom sig.

Övriga länder

I resten av Europa förblev de fascistiska rörelserna antingen mindre omfattande eller kraftigare splittrade än i de länder vi beskrivit. I de allra flesta fall var de klart isolerade från ländernas politiska maktcentra. Gränsdragningarna måste dock här göras ganska svepande.

De irländska *Blueshirts* var från början en fraktion inom det konservativa partiet (*Cumann na nGaedhal*), och de inkorporerades däri på nytt utan större men för det politiska systemet. Deras svartskjortade meningsfränder i *the British Union of Fascists* var helt och hållet en skapelse av sin ledargestalt, Sir Oswald Mosley. De var storligen uppmärksammade men utvecklades aldrig till ett verkligt hot mot den brittiska samhällsfreden. Detsamma kan sägas om rörelserna i de fyra skandinaviska länderna Danmark, Island, Norge och Sverige. Endast *Nasjonal Samling* i Norge fick en särställning ens under den tyska ockupationen. I Schweiz fick fascismen en kortvarig blomstring lokalt och regionalt i delar av de tysktalande områdena genom *Nationale Front*. Dess alltyska inriktning kolliderade med både den schweitziska federalismen och landets neutralitet på ett sätt som omöjliggjorde en vidare expansion. Frukten för ”rikstysk” expansionism bidrog till ”Frontens” begränsade framgångar. På samma sätt var (och är) den s.k. *Ustasja*-rörelsen i Jugoslavien klart regionalt begränsad till delstaten Kroatien; i denna landsdel hade den dock ett starkt fotfäste. I grannlandet Grekland förblev fasciströrelserna splittrade och marginella fram till den tysk-italienska ockupationen under andra världskriget. I Polen, Bulgarien, Lettland och Litauen, slutligen, lyckades de traditionella auktoritärt-patriarkaliska regimerna hålla både fascisterna och kommunisterna i schack.

Även om fasciströrelsernas begränsade betydelse i dessa länder förtjänar att understrykas, måste vi vara medvetna om att deras existens ingalunda var okänd. De utgjorde ett iögonfallande inslag på den politiska scenen, vare sig de hade 300 medlemmar (som nazisterna på Island) eller 40 000 uniformerade trupper som i England. I ljuset av nyhetsströmmen från Italien och Tyskland representerade de inhemska fascisterna politiska faktorer att ta på allvar överallt i Europa.

Sammanfattande synpunkter

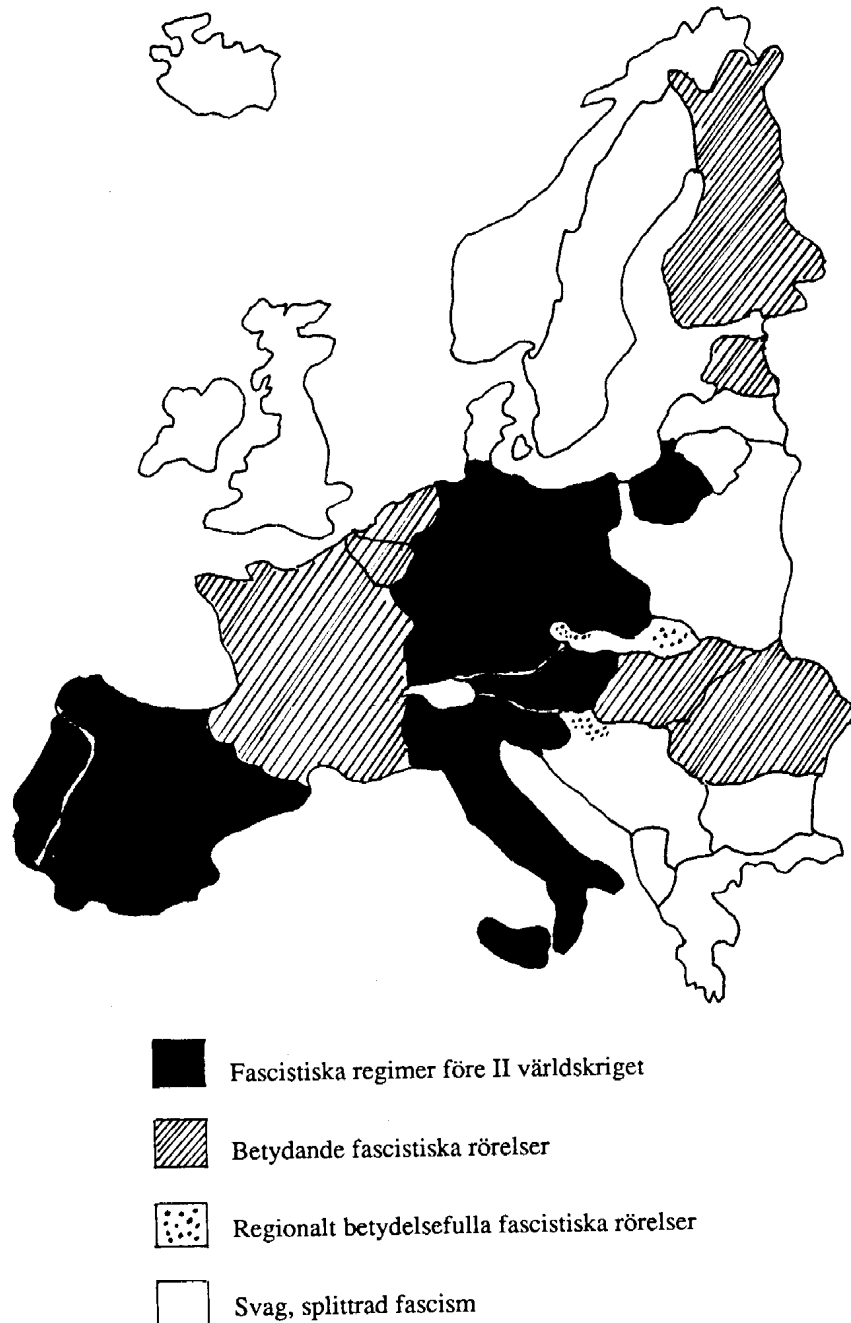
En översikt av detta slag måste av nödvång förbigå en mängd detaljer och nationella särdrag; en sammanfattning av översikten blir följaktligen än mera svepande. Vi kan hur som helst notera följande:

1. Fascistiska regimer inrättades i fem länder före andra världskriget, men fascisterna kom ingenstans till makten genom att erövra den parlamentariska majoriteten. De tyska nazisterna kom närmast detta mål i julivalet 1932 med sina drygt trettiosju procent av rösterna. I fråga om Spanien och Portugal var den fascistiska rörelsen ännu relativt svag vid tiden för maktövertagandet; makten togs genom en klassisk statskupp. Å andra sidan fanns det fascistiska rörelser som åtnjöt starkt stöd bland väljarkåren utan att för den skull lyckas med att ta över makten i landet (t.ex. Ungern).

2. Det var 1930-talet som trots det tidiga italienska exemplet blev den europeiska fascismens årtionde. Många länder hade fasciströrelser vars rötter fanns i det tidiga 1920-talet. Trots detta skedde de övriga fascistiska maktövertagandena på trettioalet. Likaså uppnådde de fascistiska rörelsernas popularitet sin kulmen på 1930-talet.

KARTA 3.1 visar den europeiska fascismens utbredning. Kartan bygger i princip på en tredelning. De fem länder (Tyskland, Italien, Österrike, Spanien, Portugal) där fascisterna kom till makten före andra världskriget utgör den första gruppen. Den andra gruppen bygger på en mera skönmässig indelning. Här finns de länder som hade "betydande men inte dominanta" fasciströrelser. Det holländska NSB med sina åtta procent av rösterna utgör den undre gränsen för denna kategori; starkast är det ungerska Järngardet med 25 procent (för det estniska Wabseförbundet, som vi också hänfört till denna kategori, finns inget säkert jämförbart valresultat; mycket tyder dock på att den estniska fascismen var elektoralt mycket stark.) Också medlemskårens omfattning har här beaktats. Den tredje och sista klassen är än mera brokig: den innehåller alla länder där den fascistiska rörelsen inte ansetts ha haft karaktären av en riksomfattande massrörelse. Utöver dessa tre kategorier av länder anges också några områden (sudetområdet och Slovakien i Tjeckoslovakien, Kroatien i Jugoslavien) med regionalt betydande fasciströrelser.

Karta 3.1 Fascismens utbredning i Europa

Kartan ger vid handen att fascismen hade något av en geografisk tyngdpunkt i den mellersta delen av den europeiska kontinenten. Det löper ett bälte av stark eller betydande fascism från Rumänien till Nordsjökusten och från Preussen ner till Italien. Finland och Estland ligger utanför detta bälte, och på sätt och vis är även den iberiska halvön i söder ett särfall på den fascistiska kartan. Nordvästra Europa och största delen av Balkanområdet är däremot märkbart svaga regioner.

Ett annat sätt att beskriva fascismens utbredning i Europa är att karaktärisera de fascistiska rörelsernas grundläggande natur. Med detta vaga uttryck avses helt enkelt en bedömning av huruvida de olika rörelserna innehållsligt och historiskt främst är att betrakta som *imitationer* av tyska och/eller italienska modeller eller om de primärt utvecklats utifrån nationella betingelser. En sådan bedömning måste givetvis bli både svepande och i någon mån subjektiv. Dessutom var det uppenbart att rörelserna med tiden påverkade varandra på olika sätt. Med dessa reservationer i minnet kan vi hur som helst klassificera länderna enligt figur 3.1.

På det stora hela förefaller de starkaste rörelserna ha haft en djupare nationell förankring, medan merparten av de svaga fasciströrelserna ter sig som imitationer av det tyska (Skandinavien) eller italienska (England, Polen) exemplet.

Figur 3.1 Fascismens bakgrund och styrka i Europa
FASCISTRÖRELSEN ÄR

	<i>Dominant</i>	<i>Dominant</i>	<i>Svag</i>
<i>"Genuint nationell"</i>	Tyskland Italien Spanien Portugal Österrike	Ungern Rumänien Estland Finland Frankrike Belgien Slovakien Kroatien	Schweitz Irland
<i>"Imitativ"</i>		Holland	Danmark Norge Sverige Island England Polen Litauen

Vissa geografiskt definierade variationer i rörelsernas inriktning kan skönjas. Sålunda kan konstateras, att de tre sydligaste länderna – Italien, Portugal och Spanien – lade stor vikt vid korporativismen som ideologiskt element. De östeuropeiska fasciströrelserna framstår som extremt antisemitiska, något som var mindre framträdande i Sydeuropa. I detta avseende hade nazismen i Tyskland närmast "östeuropeisk" karaktär, medan dess antikapitalistiska retorik bar en "västeuropeisk" prägel.

Slutligen kan sägas, att gränsdragningen mellan fascism och det övriga politiska fältet är betydligt lättare att göra i det demokratiska Nordvästeuropa än i Syd- och Östeuropa, där "traditionellt auktoritära" regimer hade en stark ställning. Samtidigt är det uppenbart att traditionell auktoritarianism ingalunda bara var ett övergångsskede mellan demokrati och fascism. Östeuropa bjuder på en rad exempel på hur just dylika regimer satte stopp för fascismens frammarsch.

Litteratur land för land

Italien

Chabod, Federico, *A History of Italian Fascism*, London 1963: Weidenfeld & Nicholson.

Lyttleton, Adrian, "Italian Fascism", ingår i Walter Laqueur, red., *Fascism. A Reader's Guide*, Harmondsworth 1976: Pelican Books, ss. 81-114.

Salvemini, Gaetano, *The Origins of Fascism in Italy*, New York 1973: Harper & Row.

Tyskland

Allen, William Sheridan, *The Nazi Seizure of Power*, Chicago 1965: Quadrangle Books.

Hamilton, Richard F., *Who Voted for Hitler?*, Princeton, N.J. 1982: Princeton University Press.

Mosse, George L., *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of The Third Reich*, New York 1964: Universal Library.

Österrike

Gulick, Charles A., *Austria from Habsburg to Hitler*, Berkeley 1948: University of California Press.

Hoor, Ernst, *Österreich 1918-1938. Staat ohne Republikaner*, Wien 1966: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst.

Stadler, K.R., "Austria", ingår i S.J. Woolf, red., *Fascism in Europe*, London & New York 1981: Methuen, ss. 93-115.

Spanien

Carr, Raymond, *Spain, 1808-1939*, New York 1966: Oxford University Press, Inc.

Jackson, Gabriel, *The Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939*, Princeton, N.J. 1965: Princeton University Press.

Payne, Stanley G., *The Franco Regime 1936-1975*, Madison 1987: The University of Wisconsin Press.

Portugal

Fryer, Peter & P. McGowan Pinheiro, *Le Portugal de Salazar*, Paris 1963: Ruedo Ibérico.

Martins, Hérminio, "Portugal", ingår i S.J. Woolf, red., *European Fascism*, London 1968: Weidenfeld and Nicholson, ss. 302-336.

Schmitter, Philippe C., "The Social Origins, Economic Bases and Political Imperatives of Authoritarian Rule in Portugal", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvét & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980: Universitetsforlaget, ss.435- 466.

Ungern

Erös, J., "Hungary", ingår i S.J. Woolf, red., *Fascism in Europe*, London & New York 1981: Methuen, ss. 117-150.

Lackö, Miklós, *Arrow Cross Men, National Socialists. 1935-1944*, Budapest 1969: Studia Historica.

Vago, Bela, "Fascism in Eastern Europe", ingår i Walter Laqueur, red., *Fascism. A Reader's Guide*, Harmondsworth 1976: Pelican Books, ss. 215-247.

Rumänien

Barbu, Zeev, "Psycho-Historical and Sociological Perspectives on the Iron Guard, the Fascist Movement of Romania", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsö 1980: Universitetsforlaget, ss. 379-394.

Vago, Raphael, "Eastern Europe", ingår i Detlef Mühlberger, red., *The Social Bases of European Fascist Movements*, London & New York & Sydney 1987: Croom Helm, ss. 281-319.

Weber, Eugen, "The Men of the Archangel", *Journal of Contemporary History*, Vol 1, Number 1, 1966, ss. 101-126.

Tjeckoslovakien

Bradley, John F.N., "Czech Fascism 1918-1948", ingår i Stein Ugelvik Larsen & Bernt Hagtvet, *Modern Europe after Fascism* (i tryck).

Jelinek, Yeshayahu, "Clergy and Fascism: The Hlinka Party in Slovakia and the Croatian Ustasha Movement", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsö 1980: Universitetsforlaget, ss. 367-378.

Vago, Raphael, "Eastern Europe", ingår i Detlef Mühlberger, red., *The Social Basis of European Fascist Movements*, London & New York & Sidney 1987: Croom Helm, ss. 281-319.

Belgien

Baes, Rachel, Joris van Severen. *Une âme*, Zulte 1965: Oranjeuitgaven.

Étienne, Jean-Michel, *Le Mouvement Rexiste jusqu' en 1940*, Paris 1968: A. Collin.

Stengers, Jean, "Belgium", ingår i H. Rogger & E. Weber, red., *The European Right. A Historical Profile*, Berkeley & Los Angeles 1965: University fo California Press, ss. 128-167.

Holland

van der Wusten, Herman, "The Low Countries", ingår i Detlef Mühlberger, red., *The Social Basis of European Fascist Movements*, London & New York & Sydney 1987: Croom Helm.

van der Wusten, Herman & Ronal E. Smit, "Dynamics of the Dutch National Socialist Movement (the NSB): 1931-35", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsö 1980: Universitetsforlaget, ss. 524-541.

Frankrike

Plumyène, Jean & Raymond Lasierra, *Les fascismes français, 1923-1963*, Paris 1963: Editions Du Seuil.

Rémond, René, *The Right Wing in France from 1815 to de Gaulle*, Philadelphia 1966: University of Pennsylvania Press.

Werth, Alexander, *The Twilight of France, 1933-1940*, New York 1966: Howard Fertig, Inc.

Finland

Djupsund, Göran & Lauri Karvonen, *Fascismen i Finland. Högerextremismens förankring hos väljarkåren 1929-1939*, Åbo 1984: Åbo Akademis Förlag.

Karvonen, Lauri, *From White to Blue-and-Black. Finnish Fascism in the InterWar Era*,

Helsingfors 1988: Societas Scientarum Fennica.

Rintala, Marvin, *Three Generations. The Extreme Right Wing in Finnish Politics*, Bloomington 1962: Indiana University Press.

Estland

Parming, Tõnu, *The Collapse of Liberal Democracy and the Rise of Authoritarianism in Estonia*, Beverly Hills 1975: Sage.

von Rauch, Georg, *The Baltic States: The Years of Independence. Estonia, Latvia, Lithuania 1917-1940*, London 1974: Hurst.

Volkman, Hans-Erich, red., *Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*, Marburg & Lahn 1967: J.G. Herder Institut.

Irland

Manning, Maurice, *The Blueshirts*, Dublin & Toronto 1971: University of Toronto Press.

England

Benewick, R., *The Fascist Movement in Britain*, London 1972: Allen Lane. Cross, Colin, *The Fascists in Britain*, London 1961: Barrie & Rockcliffe.

Danmark

Djursaa, Marlene, DNSAP. *Danske nazister 1930-45*, København 1981: Gyldendal.

Lindström, Ulf, *Fascism in Scandinavia 1920-1940*, Stockholm 1985: Almqvist & Wiksell International.

Poulsen, Henning, *Besættelsesmagten og de danske nazister*, København: Gyldendal 1970.

Island

Gudmundsson, Asgeir, "Nazism in Iceland", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvæt & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980: Universitetsforlaget, ss. 743-750.

Norge

Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvæt & Guri Hjeltnes, *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*, Oslo 1982: Pax Forlag as.

Danielsen, Rolf & Stein Ugelvik Larsen, red., *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*, Bergen & Oslo & Tromsø 1976: Universitetsforlaget.

Lindström, Ulf, *Fascism in Scandinavia 1920-1940*, Stockholm 1985: Almqvist & Wiksell International.

Sverige

Lindström, Ulf, *Fascism in Scandinavia 1920-1940*, Stockholm 1985: Almqvist & Wiksell International.

Wärenstam, Eric, *Fascismen och Nazismen i Sverige*, Stockholm 1972: Almqvist & Wiksell.

Wärenstam, Eric, *Sveriges Nationella Ungdomsförbund och högern 1928-1934*, Uppsala 1965: Studia Historica Upsaliensia.

Schweitz

Glaus, Beat, *Die Nationale Front. Eine Schweizerfaschistische Bewegung 1930-1940*, Zürich 1969: Benziger.

Jugoslavien

Jelinek, Yeshayahu, "Clergy and Fascism. The Hlinka Party in Slovakia and the Croatian Ustasha Movement", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsö 1980: Universitetsforlaget, ss. 367-378.

Grekland

Andricopoulos, Yannis, "The Power Base of Greek Authoritarianism", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust, red., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsö 1980: Universitetsforlaget, ss. 568-584.

Polen

Andreski, S., "Poland", ingår i S.J. Woolf, red., *Fascism in Europe*, London & New York 1981: Methuen, ss. 171-189.

Bulgarien

Nolte, Ernst, *De fascistiska rörelserna*, Stockholm 1968: Aldus/Bonniers.

Lettland och Litauen

Vardys, V. Stanley & Romuald J. Misiunas, red., *The Baltic States in Peace and War 1917-1945*, Philadelphia 1978: The Pennsylvania State University Press.

Volkman, Hans-Erich, red., *Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*, Marburg & Lahn 1967: J.G. Herder Institut.

4. Fascismen som epokfenomen

Den första "varför"-fråga vi skall behandla är fascismens plats i tiden: vad var det som gjorde att fascismen uppträdde just då den uppträdde i den europeiska historien?

Frågan är snarare typiskt historisk än samhällsvetenskaplig. Samhällsvetenskapens ambition är ju ytterst att försöka slå fast vilka allmänna mekanismer – helst om möjligt oberoende av både tid och rum – som förklarar olika sociala och politiska fenomen. Historievetenskapen är däremot partikulariserande och kronologisk: den utgår från att alla fenomen är unika, och denna egenart har just att göra med det särskilda historiska tidssammanhang där de uppträder. Och då det som skall förklaras är unikt, är också förklaringsfaktorerna det: orsakerna står att söka i de likaså unika händelser som föregick det undersökta fenomenet i tiden. "Varför hände det då?" är alltså en utpräglad historievetenskaplig frågeställning.

Ur vår synpunkt – då *teorier* kring europeisk fascism utgör en central fokuseringspunkt – är följaktligen många historievetenskapliga analyser inte av centralt intresse. Dessbättre kan vi här ty oss till ett bidrag som uttryckligen utgår från en generell syn på tidsfaktorn i historien. Den tyske historikern Ernst Noltes berömda karakteristik av fascismen som ett *epokfenomen* faller tillbaka på en teoretisk uppfattning om periodiciteten i mänsklighetens förflutna. I detta kapitel försöker vi oss på en tolkning och utvärdering av Noltes tämligen tunglästa och delvis snåriga bidrag.

Enligt Nolte framskrider historien i form av *epoker*, vilka får sin karaktär genom vissa tidstypiska drag. Dessa drag behöver ingalunda vara allenarådande eller totalt dominerande. Däremot måste de vara nya i den meningen att deras betydelse är väsentligt mera accentuerad än under tidigare perioder. De bör vidare vara så centrala att alla viktiga aktörer i politiken måste definiera sin ståndpunkt till dem. Alla grupper bör kunna definieras såsom varande för eller mot fenomenet i fråga. De flesta viktiga händelser under perioden är resultat av eller reaktioner på det epokbildande fenomenet.

Då Nolte kallar perioden mellan världskriegen för fascismens epok kan han för det första peka på det faktum att knappast någon i Europa kände till begreppet före 1920; redan vid mitten av decenniet, var ”fascism” politiskt allmängods, och både ”antifascistiska manifestationer” och nationella fascistiska rörelser förekom i stora delar av kontinenten. För det andra utgjorde fascismen vid slutet av 1930-talet den viktigaste skiljelinjen i europeisk politik. Politiken i Europa kunde klart delas i två läger: ett fascistiskt och ett antifascistiskt. Fascismen var den definierande faktorn för situationen i *båda* lägren. Den icke-fascistiska delen av Europa hade nämligen genomgått väsentliga politiska förändringar, vilka kan ses som reaktioner mot den fascistiska utmaningen. Sålunda gick den Kommunistiska Internationalen (Komintern) år 1935 in för den s.k. folkfrontsstrategin, något som bl.a. hade stor betydelse för tillkomsten av regeringssamarbete mellan socialister och kommunister (Léon Blums folkfrontsregering) i Frankrike året därpå. I Norden var svaret koalitioner mellan bondepartier och socialdemokrater. I flera västeuropeiska länder bildades fronter mot fascism mellan kristna, liberala och socialdemokratiska partier. På flera ställen i Östeuropa upprättades nya typer av halvauktoritära regimer som respons på fascistiska strömningar. Fascismen var alltså en politisk nyhet som gav upphov till ytterligare innovationer i mellankrigstidens europeiska politik.

Hur kom då den fascistiska epoken till? Vad var det som gjorde att just fascismen blev det epokbildande fenomenet under mellankrigstiden? Systematiken i Noltres resonemang lämnar här en hel del övrigt att önska. Det förefaller hur som helst som om han ser dels en rad långsiktiga orsaksfaktorer, dels några mera omedelbara, utlösande omständigheter. Figur 4.1 är ett försök att på ett sammanfattande sätt illustrera Noltres tankegångar.

”Världskriegen utgör en del av en tidsålder av revolutioner och genomgripande sociala förändringar, en tidsålder vars synligaste startpunkt var den franska revolutionen”, skriver Nolte (1968, 16). Franska revolutionen och dess kraftfulla eko ett drygt halvt sekel senare, 1848 års liberala-nationella revolutioner, skall inte förväxlas med vilka politiska maktövertaganden, statskupper eller oroligheter som helst. De införde helt nya element i politiken, vilka var nödvändiga för, fascismens uppkomst och framgång. För det första representerade de ett från folket utgående övertagande av maktstrukturerna. Meningen var inte enbart att byta en härskare mot en annan; själva basen för politisk maktutövning skulle skifta. För det andra gjordes politiken för första gången till en genuin massrörelse. Kraften i samhällsutvecklingen mättes inte genom rivaliserande eliter, utan genom bredden i den folkliga uppslutning olika riktningar lyckades uppåta. Mera omedelbart betydde det att borgerskapet på bred front blev delaktigt i samhällsmakten. Dessa revolutioners politiska skapelse var det *pluralistiska eller liberala systemet*, vilket i sig innehöll nödvändiga förutsättningar för fascismens frammarsch längre fram. Pluralismens föreskrev majoritetsprincip, tolerans och ansvarsdelande i stället för förtryck av oppositionella grupper. När fascismen organiserade sig var reaktionen på många håll i Europa: låt folket avgöra, låt fascisterna ta ansvar för politiskt beslutsfattande så blir de nog resonligare! (T.ex. den italienske konseljpresidenten Giovanni Giolittis vägran att ställa sig i spetsen för en antifascistisk kampregering 1919 – ett beslut som var avgörande ur fascisternas synpunkt – motiverades just med dylika idealistiska demokratiargument). Vidare innebar det pluralistiska systemet ett öppet erkännande av att divergerande intressen existerade inom en nation; detta var, som vi ju betonat tidigare, ett grundläggande missförhållande enligt den fascistiska läran och något som de gick in för att bekämpa och utrota.

Industrialismens utbredning var en social omvälvning av kolossala mått, och det är naturligt att den avsatte tydliga spår även i politiken. Fr.o.m. mitten av 1800-talet växte en socialistisk *arbetarrörelse* fram (Marx berömda manifest 1848, I Internationalen 1864 etc.). Från att ha varit en radikal, förändringsinriktad kraft fick borgerskapet nu se sig ställt på defensiven. Arbetarrörelsens budskap var uttryckligen en kritik av kapitalismen och dess politiska skapelse, den borgerliga demokratin. Härvid är det att observera, att begreppet ”borgerlig” i tidens vokabulär hade en betydligt mera konkret klang än i dag. Den ”borgerliga demokratin”

var således uttryckligen ett borgerskapets (i motsats till såväl adel som arbetarklass) politiska system. Inför utmaningen från arbetarklassen retirerade en stor del av borgerskapet till betydligt konservativare ståndpunkter. Nolte poängterar att detta innebar *ett närmande mellan borgerskapet och den konservativa rojalismen/absolutismen*. Som resultat bildades bl.a. en rad kontrarevolutionära aktionsgrupper redan före första världskriget. Dessa grupper utgjorde en grogrund och en rekryteringsbas för fascistiska rörelser längre fram.

Figur 4.1 Fascismen som epok: orsaker och effekter

<i>Historiska rötter</i>	<i>Utlösande faktorer</i>	<i>Epok</i>	<i>Effekter</i>
1 Franska revolutionen. 1848 års nationella revolutioner etc. = kamp mellan adel och borgerskap → politisk pluralism	1 Första världskriget, särskilt dess ”globalisering” 2 Ryska revolutionen	Fascism	1 Anti-fascism 2 Andra världskriget
2 Rivaliteten mellan borgerskap och arbetarrörelse → närmande mellan monarkism och borgerskap			
3 Imperialism			

Imperialismen utgjorde ytterligare en historisk förutsättning för fascism. Här används begreppet konkret för att beteckna den europeiska jakten på kolonier i det som numera är känt som tredje världen. Kolonialismen som allmän europeisk företeelse kulminerade under de sista decennierna av 1800-talet. Man kan med fog hävda att detta imperiebygge hade en annan karaktär än de riken som kungahusens erövringståg under tidigare perioder resulterat i. De kolonialmakter som samlades till Berlinkongressen 1884-85 var utbyggda *nationalstater*. Innehavet av kolonier innebar för dem inte enbart en utvidgning av det militära och ekonomiska inflytandet. Det innebar i lika hög grad *en expansion av den nationella kulturen*, något som i mångt och mycket framställdes som den moraliska motiveringen för imperialismen. Imperialismen förutsatte och gav upphov till ett ohämmat förhållande av den egna kulturen, vars överlägsna värde och lyckobringande förmåga inte fick ifrågasättas. Parallellt till fascisternas krav på ”Lebensraum” för sin nationella existens ett drygt halvsekel senare är inte särskilt långsökt.

De omedelbara impulserna till fascism står dock att söka i första världskriget. ”Det var kriget som skapade rum för ett politiskt fenomen, som var så att säga dess eget barn som genom en inneboende lag i sin tur sökte framkalla ytterligare ett krig”, skriver Nolte (1968, 16). Ingen av de rådande ideologierna – vare sig konservatism, liberalism eller socialism – hade som sådan önskat krig, än mindre skapats genom kriget. Fram till 1917 var kriget inte mycket mer än vilket ”normalt” europeiskt nationskrig som helst. Det snarare enade nationerna än skapade splittringstendenser i politiskt avseende. 1917 inträffade så två händelser med långtgående konsekvenser för Europas framtid: USA:s inträde i kriget och ryska revolutionen. Dessa utgjorde ett dubbelt hot mot den europeiska nationalismen: dels ett potentiellt amerikanskt herravälde i världen, inte minst i själva Europa, dels en förnyad och dramatisk splittring inom nationerna längs klassgränser. Året 1917 medförde både en *globalisering* av kriget och en begynnande *söndring* av den nationella endröktan. Det omedelbara incitamentet till fascism står att finna i detta dubbla hot. Det aktualiserade den tidigare kontrarevolutionära samverkan mellan rojalistisk höger och borgerliga grupper. Vidare skapade hotet ett behov av en ny politisk inriktning som skulle kunna erbjuda en lösning på den dramatiskt förändrade situationen.

Fascismen framstår i Noltes analys som en reflektion av *alla* viktiga historiska strömningar under det föregående århundradet. Det revolutionära arvet gav inriktningen på massorna samt betoningen på handling. Reaktionen och kontrarevolutionen tillhandahöll den antimarxistiska ingrediensen. Imperialismen gjorde den arroganta och expansionistiska nationalismen mer eller mindre rumsren. Världskriget skapade slutligen utrymme för en ny ideologi, och hotet från stormakterna i väst och öst gav Europa ett konkret incitament att omorganisera sig politiskt.

Noltes beskrivning av den fascistiska epokens tillkomst och bakgrund sätter fascismen på ett intressant sätt i relation till de centrala dragen i 1800-talets historia. Som ett *teoretiskt* bidrag lämnar den dock en rad viktiga frågor obesvarade. Vad är det som i sista hand avgör vilket fenomen som blir epokbildande? Varför blev fascismen antimarxistisk om den bar på ett ”positivt arv” från de tidigare revolutionerna? Varför var det imperialismen och inte den samtidigt märkbara anti-imperialistiska strömningen som blev riktgivande för fascism? Frågorna kunde mångfaldigas; poängen torde dock redan ha framgått. Det är inte givet hur arvet från en tidigare period skall se ut. Något sådant arv existerar i själva verket inte, utan endast *tolkningar* av information om det förflutna. Varför den rörelse som skulle bli epokbildande valde just de tolkningar som diskuterats förblir strängt taget oklart. Noltes text ger ett alltför *deterministiskt* intryck och bortser från det faktum att historien utgörs av *valsituationer*, inte av förlopp som är givna på förhand.

Nolte är vidare inte särskilt klar beträffande ”epokenas” ställning i historien i stort. Är epoker sporadiska fenomen, eller avlöser de varandra i en obruten historisk kedja? Om det förstnämnda är fallet, vad ger då upphov till epoker respektive ”icke-epoker”? Kan man förutse epoker utifrån existerande historiska betingelser? Eller är epoker någonting vi *konstruerar* med facit i hand, med den historiska efterklokheten som ledstjärna?

Noltes analys blir än mera betänklig om man utifrån de faktorer han betonar revolutionärt förflutet, borgerlig pluralism, arbetarrörelse, imperialism – börjar diskutera enskilda länder. Det är lätt att se att stater med mycket lite av dessa ingredienser kunde uppvisa starka fascistiska rörelser; det omvända gäller i lika hög grad. Att göra detta skulle emellertid inte vara en rättvis kritik av Nolte. Hans ambition är att förklara den europeiska historiens mest utmärkande drag 1919-1945, inte skillnader eller likheter mellan enskilda länder. Vi går däremot vidare just till analyser på ländernivå.

Litteratur

Nolte, Ernst, ”Fascism as Characteristic of an Era”, ingår i Nathanael Greene, *Fascism. An Anthology*, New York 1968: Thomas Y. Crowell Company, ss.14-35.

Nolte, Ernst, *Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action française. Der italienische Faschismus. Der Nationalsozialismus*, München 1963: R. Piper & Co. Verlag.

Nolte, Ernst, *De fascistiska rörelserna*, Stockholm 1968: Aldus/Bonniers (B).

Nolte, Ernst, red., *Theorien über den Faschismus*, Berlin & Köln 1967: Kiepenheuer. & Witsch.

Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism*, New York 1966: Holt, Rinehart and Winston (översättning av Nolte 1963).

5. Fascismens uppkomst och utbredning

Fascismens framgång varierade enormt från land till land. Med tanke på detta är det inte underligt, att ett av de vanligaste sätten att söka förklara fascismens uppkomst och utbredning har varit att framhäva faktorer som kännetecknar enskilda länder till skillnad från andra stater.

”Den tyska samhällstraditionen”, den ”italienska statsbyggnadsprocessen”, och ”det finska inbördeskriget” är ofta framkastade förklaringsfaktorer i litteraturen och exempel på detta sätt att resonera. Gemensamt för dessa faktorer är att de beskriver ett enskilt land som helhet, inte någon del därav.

Detta kapitel tar upp två sätt att förklara skillnader mellan europeiska länder vad gäller fascismens ställning. Det ena bygger på ett mycket långt historiskt perspektiv, det andra tar fasta på faktorer som låg historiskt nära den fascistiska epoken. Det ena utgör ett led i ett ambitiöst försök att skapa en övergripande modell över Västeuropas politiska utveckling, det andra nöjer sig med att räkna upp ett antal faktorer av potentiell betydelse för just fascismen. Det ena riktar uppmärksamheten till de länder där fascistiska *regimer* faktiskt kom till makten, medan det andra i första hand undersöker de fascistiska *rörelserna* och variationerna i deras styrka från land till land.

Det första bidraget är skrivet av den berömde norske samhällsvetaren Stein Rokkan tillsammans med en annan norrman, Bernt Hagtvet. Juan J. Linz, spansk-österrikiskamerikansk professor i politisk sociologi svarar för det andra bidraget. Både Rokkan och Linz räknas till de absolut ledande namnen både vad gäller den jämförande politikforskningen i allmänhet och forskningen kring europeisk fascism som en gren inom denna.

Fasciststaterna på Europas geohistoriska karta

Rokkan och Hagtvet lyfter alltså fram de fem länder där fascistiska regimer kom till makten före andra världskriget: Tyskland, Italien, Österrike, Spanien och Portugal. De konstaterar att dessa länder omedelbart före den fascistiska epoken företedde vissa likheter; likaså konsoliderades de fascistiska regimerna på ett likartat sätt:

1 De hade upplevt en rad politiska val med *reell konkurrens* samtidigt som rösträtten utvidgats till att omfatta allt flera grupper i samhället; det hade sked en *snabb politisk mobilisering* i dessa länder.

2 Samtliga fem länder hade genomgått en serie *konstitutionella kriser* i samband med försöken att bemästra dessa politiska mobiliseringsvågor; dessa kriser resulterade slutligen i att en rörelse som vände sig mot pluralistisk tolerans – fascismen – tillskansade sig total kontroll över masspolitiken.

3 Dessa rörelser nådde sina positioner genom *ett utbrett och systematiskt våld* mot politiska meningsmotståndare och befäste sin makt genom en skoningslös förföljelse mot såväl inre som yttre fiender.

Det bör noteras att de fem länderna har de två första utvecklingsfaserna gemensamma med i stort sett hela Västeuropa. Överallt hade rösträtten utvidgats, olika faser av massmobilisering med reell politisk konkurrens avlöst varandra, och politiska kriser skakat stat och samhälle på grund av mobiliseringsvågorna. De fascistiska regimerna representerade således *avläggare från den västeuropeiska demokratiseringsprocessen*. Trots den gemensamma bakgrunden stod emellertid övriga Västeuropa – som ju ingalunda undgått känningar av den svåra ekonomiska och politiska krisen – stadigt på en pluralistisk, demokratisk grund när andra världskriget bröt ut. Varför?

Det är här den rokkanska makromodellen träder i funktion. Syftet med modellen är att identifiera de avgörande faktorer som ledde till de nuvarande territoriella konstellationerna, ekonomiska skiljelinjerna samt den varierande uppslutningen kring olika politiska alternativ i Västeuropa. I det aktuella sammanhanget är det den sistnämnda frågan, *masspolitikens* inriktning och karaktär som primärt står i fokus. Idén bakom modellen förklarar författarna så här:

Man kan inte förklara de märkbara variationerna i masspolitikens strukturella uppbyggnad i Västeuropa utan att gå långt tillbaka i historien, utan att analysera de ursprungliga förutsättningarna för

de tidiga processerna av territoriell organisation, statsbyggnad och resurskombinering (Hagtvet & Rokkan 1980, 133).

Den rokkanska modellen förutsätter faktiskt att man går så långt tillbaka som till högmedeltiden för att förklara varför det moderna Västeuropa i politiskt avseende uppvisat vissa grundläggande mönster, däribland sådana avgörande skillnader som just fascismens varierande position. Det var nämligen då de första stegen togs mot det som kom att bli staternas territoriella och militär-administrativa organisation. Trots detta långa historiska perspektiv är modellen emellertid inte historisk eller kronologisk till sin karaktär. Den bygger på ett antal generella faktorer; bland dessa finns både sådana, som är mer eller mindre *fasta* eller *permanenta* till sin natur, och historiska händelser av ”engångskaraktär”.

Modellen som helhet är sammansatt, och det skulle föra för långt att i detta sammanhang i detalj redogöra för dess uppbyggnad och för alla faktorer som ingår i den. I det följande kommer vi att begränsa oss till några utvalda aspekter, vilka dels allmänt taget är centrala i Rokkans analys, dels enligt Rokkan och Hagtvet utgör avgörande faktorer bakom den fascistiska utvecklingen. Helt allmänt kan hur som helst sägas, att Rokkans modell delar den europeiska historien sedan högmedeltiden i tre perioder. Tiden fram till 1789 skapade de *grundläggande förutsättningarna* för den moderna europeiska politiken. Mellan 1789 och 1920-talet utspelades ett antal ”*mellankommande processer*”, som på olika sätt förstärkte eller modifierade effekterna av de grundläggande förutsättningarna. Slutligen har vi det som skall *förklaras*, variationerna i befolkningens *politiska responser* i Västeuropa. Denna variation kan i princip iaktas alltsedan 1848, men den viktigaste perioden infaller naturligtvis efter första världskriget, då samtliga västeuropeiska länder infört allmän och lika rösträtt. Under alla tre perioderna studeras sedan samspelet mellan och effekterna av tre grundläggande variabler: *ekonomi, territorium och kultur*.

Tre frågor förefaller särskilt intressanta här. För det första: vilken betydelse hade det *geografiska läget* för de grundläggande förutsättningarna för politisk utveckling? Geografi har ju avgörande betydelse när det gäller en stats *ekonomiska* och *strategiska* grundvillkor; i Rokkans analys tillskrivs det geografiska läget även andra funktioner. För det andra: vilken var utgången av vissa *kritiska processer* för ländernas del? Hur påverkades de med andra ord av reformationen, den atlantiska kapitalismens genombrott, den franska revolutionen och den industriella revolutionen? Delvis invävd i dessa två frågekomplex är vår tredje fokus, *stats- och nationsbyggnadsprocessen*. När och i vilken utsträckning lyckades huvudstaden utsträcka effektiv militär, administrativ och kulturell kontroll över sitt territorium? Har det funnits konkurrerande centra som utmanat huvudstadens ledande roll? Har territoriet varierat i betydande utsträckning? Hur har dessa variationer stått i relation till ekonomiska och kulturella förhållanden (t.ex. språk, religion)?

Den empiriska analysen tar avstamp i en granskning av Europas ekonomiska och politiska karta på 1500-talet. Europas ryggrad stod vid denna tid att finna i ett brett bälte av handelsstäder från Medelhavet norrut ända fram till den holländska och tyska Nordsjökusten. Detta bälte länkade samman norra Italiens blomstrande handelsstäder (Venedig, Florens, Genua) med nordligare hantverks-, industri- och befolkningscentra. Dess livsnerv var de stora floderna Rhen och Donau, vilka var av helt avgörande betydelse som kommunikationsleder. Det var särskilt kring den förstnämnda som det som Rokkan kallat ”*City-state Europe*” växte fram. Detta stadsbälte utgjorde samtidigt *den romersk-katolska kyrkans hjärtland*; det var här de flesta katedraler, kloster och kyrkoadministrativa centra var belägna. Trots den höga ekonomiska utvecklingsnivån, urbaniseringen och koncentrationen av kyrkliga och ekonomiska skatter präglades detta område emellertid av en *avsaknad* av en synlig utveckling av *stats- och nationsbyggnadsprocesserna*. Det är detta förhållande som Rokkan kallat ”den europeiska utvecklingens stora paradox”: de kulturellt och ekonomiskt mest utvecklade områdena visade sig vara *minst* kapabla att organisera större sammanhängande områden under

en härskare och *ett* territoriellt centrum. Den katolska kyrkans internationella inflytande var säkerligen en faktor som försvårade en konsolidering av nationsstater här. Vida viktigare var det emellertid, att själva *stadstätheten* utgjorde ett hinder för statsbygget. Det fanns snart sagt otaliga etablerade ”centra”, och det var mycket svårt att peka ut något eller några såsom varande klart överlägsna de andra städerna. Inom detta breda stadsbälte fanns helt enkelt *inte något givet kärnland* som skulle möjliggjort utvecklingen av ett starkt territoriellt system. Däremot var det betydligt enklare att skapa effektiva kärnområden *vid utkanterna* av det forna heliga romerska imperiets stadsbälte. Här fanns det mindre konkurrens för de urbana centra som vuxit upp och gjorde anspråk på kontroll över större territorier – de områden vars befolkning och resurser dessa centra ville lägga under sig befann sig helt enkelt för långt från städerna i Europas hjärtland. Det var *väster och norr om stadsbältet* som de första nationalstaterna växte fram: i Frankrike, i England och i Skandinavien. Senare konsoliderade sig även Spanien i form av en nationalstat. I samtliga fall var det frågan om centrala dynastier som vunnit kontroll över periferier långt utanför stadsbältets effektiva räckvidd. Den andra vågen av centrumbyggande ägde rum *inåt kontinenten*. Den habsburgska monarkins expansion runt kärnområdet Österrike och Preussens konsolidering var av största betydelse i Europas historia. Hit kan även Sveriges tillfälliga utveckling till en europeisk stormakt räknas. De centrala områdena i Europa, från Italien till västra Tyskland – så småningom med den schweiziska federationen som ett lysande undantag – förblev emellertid splittrade i ett otal furstendömen, invecklade i ändlösa intriger med och mot varandra och med de allt starkare dynastierna väster och öster om stadsbältet. Tyskland och Italien konsoliderades i sin moderna territoriella form så sent som 1870, i och med preussarnas respektive piemontesernas definitiva seger över sina rivaler.

Särskilt i den tyska historieskrivningen har detta försenade nationsbygge, det s.k. *verspätete Nation-syndromet*, tillskrivits stor betydelse. På samma sätt har den moderna italienska statsbildningens ringa ålder framhållits som en viktig förklaring på fascismens uppkomst och framgång i landet. Fascismen har således setts som en extrem reaktion i en situation där den nationella sammanhållningen helt enkelt *hunnit* utvecklas lika långt som i stater där stats- och nations-byggnadsprocesserna kommit igång väsentligt tidigare. Det är också svårt att finna någon lika övertygande gemensam förklaring till att just dessa två stater i det forna ”stads-Europas” hjärta kom att bli de fascistiska ”kärnländerna”. Samtidigt är det lika klart att denna förklaring inte är lika relevant för de övriga tre fasciststaterna. De båda staterna på den iberiska halvön konsoliderade sig relativt tidigt. Den habsburgska dynastins uppkomst innebar att inte heller Österrike kan räknas till eftersläntrarna bland europeiska stater vad gäller stats- och nationsbygget. Dessutom befann sig ytterligare stater – främst Belgien och Holland – innanför stadsbältet utan att en fascistisk regim tog över makten i dem. Rokkan och Hagtvet framhåller dock, att såväl Italien, Portugal, Spanien, Tyskland som Österrike var geografiskt eller historiskt starkt knutna till ”City-State Europe”. Detta är ett faktum värt att notera, men författarna menar att ytterligare förklaringar måste till för att skapa en fastare gemensam förklaringsram för dessa fem fall.

Som *en* sådan framkastar författarna staternas gemensamma bakgrund i ett *misslyckat imperiebygge*. De går ända tillbaka till Västroms fall; därefter pekar de på sönderfallet av Karl den Stores rike samt dess tyska efterföljare. I den senare europeiska historien framhåller de habsburgarnas misslyckande med att utifrån sina två geografiska hörnstenar, Österrike och den iberiska halvön få kontroll över hela den europeiska kontinenten. Dessa misslyckanden lämnade efter sig bittra minnen av svunnen storhet i ett fragmenterat Italien, i gytret av små tyska furstendömen och fristäder, lika väl som i Österrike, Spanien och Portugal.

Här kunde parentetiskt inskjutas – författarna gör det förvånansvärt nog inte själva – att detta tidiga imperiebygge fick en sentida pendang i den europeiska kolonialismens historia. De fem fascistländernas roll som kolonialmakter var på 1900-talet klart underlägsen Englands och

Frankrikes. Spanien hade förlorat sina amerikanska kolonier på 1800-talet, Portugal gått miste om Brasilien 1822 samt misslyckats med att förena Angola med Mocambique till en stor afrikansk koloni (1890). Italiens, Österrikes och Tysklands koloniala historia börjar sent och slutar tidigt; omfattningen av deras kolonialväldet förblev starkt begränsad. Ur ett 1900-talsperspektiv kan alltså de fem länderna sägas uppvisa en dubbel förlorarprofil i det europeiska imperiebyggets historia.

Ett ytterligare gemensamt drag hos de fem staterna var deras *periferisering i den atlantiska kapitalismens kölvatten*. Ungefär fram till trettioåriga kriget utgjorde Tyskland och Italien det ekonomiskt dominerande stadsbältets kärna. Det habsburgska väldet sträckte sig tvärs över detta bälte från Österrike till den iberiska halvön och var starkt knutet till stadsbältet. I stort sett hela det område som senare kom att lyda under de fem fasciststaterna hade en mycket stark position i Europas ekonomiska liv. I den ekonomiska dominansens kölvatten följde även kulturell och religiös påverkan. I och med upptäckten av nya territorier på andra sidan världshaven och det blomstrande ekonomiska utbytet med dem försköts tyngdpunkten emellertid till förmån för de ledande sjöfartsnationerna. Denna expansion sammanföll med och var knuten till utbredningen av det kapitalistiska systemet, som var mest utvecklat i Nordvästeuropa. Följaktligen kom England och Holland att bli de länder som skördade de största ekonomiska fördelarna av den sjöfartsbaserade kapitalismens frammarsch. Freden i Westfalen 1648 upplöste det habsburgska imperiet och lämnade Spanien och Österrike i var sitt hörn av Europa, för svaga och isolerade för att kunna vinna kontroll över kontinentens ekonomi. Italien och Tyskland var splittrade i ett otal småstater och fristäder, alla lika svartsjukt måna om sina egna ekonomiska fördelar. I den snabba ekonomiska utvecklingen förmådde de inte bilda en effektiv front för att utmana Nordsjöstaternas dominans.

Mot denna bakgrund är det heller inte förvånande, att den *industriella revolutionen* nådde de fem länderna förhållandevis *sent*. Det utvecklade stats- och nationsbygget lika väl som kapitalismens frammarsch uppmuntrade till en fördomsfri utveckling och applicering av ny produktionsteknologi, lika väl som till nya kommersiella strategier i de norra och västra delarna av kontinenten. Särskilt i det gamla stadsbältet ledde den politiska, administrativa och ekonomiska splittringen till ett vaktslående om status quo och till en misstänksamhet mot innovationer i produktionsmetoder och handel.

Utifrån tysk, italiensk, spansk, portugisisk och österrikisk synvinkel erbjöd den europeiska historien således en dubbel frustration. Å ena sidan kunde länderna se tillbaka på ”fornstora dar” då den egna nationen var enad och härskade över ett vidsträckt imperium. Å andra sidan hade kapitalismens och kolonialismens uppkomst och utveckling inneburit att de även i ekonomiskt avseende fatt se sig akterseglade av länder som tedde sig som ”uppkomlingar” i ett bredare historiskt perspektiv. Den nationalistiska våg som blev följd av denna frustration hade en karaktäristisk gemensam nämnare i de fem länderna. Den sammanföll med den industriella revolutionen, och de två processerna förstärkte varandra. Nationalismen fann sin starkaste partner i den militära sektorn, vars ambition inte enbart var att skapa ett strategiskt starkt eller dominerande försvar utan också att utsträcka sin kontroll så långt som möjligt genom att ena nationen till en sammansvetsad helhet. Då således Bismarck förenade Preussen med västra och södra Tyskland lyckades han just med konststycket att sammanjämka militärens strategiska mål med de landägande och kommersiella klassernas ekonomiska intressen. Rokkan och Hagtvet sammanfattar denna utveckling genom att slå fast, att de fem länderna strävade efter att *återupprätta sin position i det internationella systemet genom medvetna militärindustriella allianser*.

Författarna resumerar sin granskning av de fem länderna genom att konstatera, att de trots likheterna i ovannämnda tre avseenden ändå skiljer sig från varandra på den ur modellens synpunkt kanske mest avgörande punkten. Österrike och Spanien uppvisar relativt tidig centrumformation men ofullständig nationell integration; Portugals nationsbygge kom igång tidigt

men dess imperieambitioner kom i hög grad på skam; Tyskland och Italien uppvisade stor kulturell homogenitet men enades sent kring ett nationellt centrum. Det fanns således gemensamma drag i de fem ländernas utveckling mot fascistisk diktatur, men de vägar som ledde till detta resultat på Europas geohistoriska karta var inte identiska i alla fem fallen.

Mot denna bakgrund kan det te sig en aning svårförståeligt att den rokkanska modellen ägnats så mycket uppmärksamhet i detta sammanhang. Till detta skulle man kunna genmäla, att modellen blir intressant genom att den förefaller att erbjuda en tillfredsställande förklaring till att vissa länder *inte* föll offer för fascistiska maktövertaganden, snarare än vice versa. Varför demokratin blev stabil i Nordvästeuropa erhåller en fullt acceptabel förklaring. Dessa länders perifera läge i det ”gamla Europa” möjliggjorde ett tidigt stats- och nationsbygge. Detta ledde i sin tur till att nationalitetsproblematiken till stora delar var avklarad när den industriella revolutionen satte in. Den politiska utveckling som följde i dess fotspår kom därför i första hand att bli en fråga om de nya samhällsklassernas ekonomiska intressen. Utvecklingen fr.o.m. franska revolutionen handlade framför allt om den växande borgarklassens politiska frammarsch, medan det sena 1800-talet födde ”arbetarfrågan” som ett politiskt spörsmål – arbetarklassen krävde och fick politiska rättigheter på jämbördiga villkor med de andra samhällsklasserna. Det typiska för denna utveckling i Nordvästeuropa var att den skedde *gradvis* och att de centrala skiljelinjerna i de flesta fall utgjordes av *klassgränser*, snarare än t.ex. språkliga eller religiösa klyftor. Just denna gradvisa utveckling gav de inblandade grupperna möjlighet att vänja sig vid de politiska spelreglerna, något som kom att verka som en broms mot plötsliga omvälvningar, vilka kunnat skaka demokratin i grunden.

Den paradigmatiske motsatsen till Nordvästeuropa representeras bland fascistländerna endast av Tyskland och Italien. Här bidrog både det centrala läget i det europeiska stadsbältet och minnena av det misslyckade imperiebygget till ett försenat stats- och nationsbygge. Det nationella uppvaknandet sammanföll med den industriella revolutionen; följden blev ett mera komplicerat politiskt mönster än i Nordvästeuropa, där politiken blev ”endimensionell”, klart baserad på de ekonomiska klassgränserna. De invecklade politiska relationerna höll tillbaka de breda folklagrens politiska rättigheter och deltagande i Tyskland och Italien. När denna mobilisering inträffade blev den emellertid snabb och häftig. De konstitutionella kriser som till följd därav skakade länderna gav slutligen utrymme för den fascistiska utmaningen.

Som vi sett är emellertid verkligheten brokigare än modellen skulle förutsatt. Rokkan och Hagtvet visar att de fem ländernas geohistoria ingalunda saknar viktiga gemensamma drag; vägen till en fascistisk regim kunde hur som helst gå via varierande historiska förlopp.

Vad skapade ”politiskt utrymme” för fascism?

Fascismen dök upp som ett politiskt alternativ då massmobiliseringen redan ägt rum och allmän och lika rösträtt införts i större delen av Europa. De fascistiska rörelserna kom alltså att operera på ett fält där det redan fanns en rad distinkta politiska alternativ för befolkningen att välja emellan. Juan J. Linz har fäst uppmärksamhet just vid fascismens karaktär som ”*latecomer*” på den politiska arenan. Han framhåller att förutsättningarna för sådana rörelser måste vara väsentligt annorlunda än för de etablerade partierna och organisationerna.

De fascistiska rörelserna i Europa kan, som vi sett tidigare, grovt indelas i genuint nationella politiska strömningar och i imitationer av italiensk och tysk fascism. Vi har också tidigare noterat att de flesta ”imitativa” fascistiska rörelser förblev tämligen betydelselösa i sitt nationella sammanhang. Detta samband noteras också av Linz, och en av hans centrala frågeställningar är just varför en del länder utvecklade självständiga och framgångsrika fasciströrelser medan dessa i andra länder förblev närmast kuriösa efterrapningar av PNF och NSDAP. Han hävdar att den avgörande omständigheten härvidlag var existensen av *politiskt utrymme*. I en rad länder hade det politiska fältet mobiliserats färdigt, och de etablerade partierna och organisationerna hade ett fast grepp om befolkningen. I andra länder fanns det mera mobiliserbar

politisk potential att utnyttja, och här hade fascismen större möjligheter att slå igenom.

Vad skapade detta utrymme? Linz nämner fyra grupper av faktorer:

1 *Första världskrigets effekter* på samhällena och på krigsgenerationen särskilt i de länder som förlorade kriget eller kände sig förfördelade i samband med Versaillesfreden.

2 *Förekomsten av revolutionsförsök* från yttervänsterns sida samt närvaron av en radikal snarare än reformistisk marxism.

3 *En accentuerad nationalism* särskilt när statsgränserna inte sammanfaller med det man upplever som nationsgränser; detta innebar ofta att landet i fråga inte upplevde sig inneha sin rättmätiga plats i tävlan mellan stater och nationer.

4 *Olösta kulturella konflikter* inom staten, i synnerhet etniska minoritetskonflikter och i en rad länder särskilt frågan om judarnas ställning i samhället.

Första världskrigets effekter

Det är tämligen självklart att krig, och då alldeles särskilt världskrig, är avgörande vattendelare även i staternas inre samhällsliv. Krigstiden innebär på många sätt ett avbräck för de normala politiska processerna, och krigsslutet kan medföra att ett land ser väsentligt annorlunda ut såväl territoriellt, befolkningsmässigt som ekonomiskt än före kriget. Detta har givetvis stor betydelse för förändring och kontinuitet i det politiska livet.

Första världskrigets effekter kan enligt Linz tämligen klart avläsas i de fascistiska rörelsernas uppkomst och utbredning bland Europas länder. Av de sex länder Sverige, Norge, Danmark, Holland, Schweiz och Spanien – som varit neutrala under kriget – hade *inget* en verkligt stark nationell fasciströrelse, oavsett om man mäter detta i medlemmar eller i valframgång. (Här är det skäl att upprepa, att Linz diskuterar fascistiska *rörelser, inte regimer*; den spanska regimen kom ju inte till makten tack vare en bred folklig uppslutning.) Dessa länder saknade organisationer för krigsveteraner, och student- och ungdomsorganisationerna var inte heller genomgående ultranationalistiska eller revanschistiska. Krigsslutet var ur deras synpunkt inte traumatiskt: de förlorade inget och de hade inte heller stora förhoppningar som kunde grusats genom uppgörelsen i Versailles.

Av de *segerrika* staterna England, Frankrike, Tjeckoslovakien, Jugoslavien, Polen, Rumänien och Italien saknade de fem första en fasciströrelse av nationella mått (Frankrike bör dock betraktas som ett gränsfall). Vad gäller Tjeckoslovakien och Jugoslavien är det signifikant, att just de statsbärande nationaliteterna, tjeckerna respektive serberna, förblev tämligen immuna mot fascism. Rumänien och Italien utgör viktiga undantag från denna regel. För Italiens del kan dock sägas, att landets ”segrarstatus” förblev högst formell, då Versaillesfreden krossade landets storslagna planer på ett imperium runt adriatiska havet. Italiens seger var således en ”seger utan vingar”. Även med dessa kvalifikationer återstår emellertid ett avvikande fall från den regel Linz text antyder: krigsslutet och Versaillesfreden innebar i alla avseenden en framgång för *Rumänien*, som bl.a. lyckades utvidga sitt territorium på ett avgörande sätt.

Av krigets *förlorare* uppvisar Tyskland, Österrike och Ungern var sin stark och nationellt särpräglad fasciströrelse. Ryssland/Sovjetunionen, Turkiet och Bulgarien saknar däremot i stort sett sådana rörelser. Det sovjetiska fallet tarvar knappast någon närmare förklaring – den bolsjevikiska regimen var vid denna tidpunkt väl konsoliderad och Stalins maktposition på väg att slutgiltigt befästas. I Turkiet togs det politiska initiativet av Kemal Atatürk, vars ungturkiska revolution kom att avleda ett eventuellt fascistiskt utnyttjande av nationalismen. Det bulgariska fallet är besvärligare. Det är dock troligt att den auktoritärt monarkistiska regimen kom att fungera som en broms mot fascismen lika väl som mot andra rörelser baserade på en bred folklig uppslutning.

Fem av de *nya stater* som uppstod efter världskriget kan inte räknas till någon av ovannämnda

tre kategorier. Finland, Estland, Lettland, Litauen och Grekland kämpade för och vann nationell självständighet som ett efterspel till kriget. Av dessa hade endast de två förstnämnda riksomfattande fascistiska rörelser. I Grekland uppstod över huvud taget inget fascistiskt parti.

Krigets effekter har således vissa samband med de fascistiska rörelsernas varierande styrka i Europa. *Neutralitet* gav *minst fascism*, *seger* innebar *relativt lite* fascism, medan *nederlag* var förbundet med den *starkaste fascismen*. Denna trend är dock relativt svag med några klart problematiska undantag.

Revolutionär marxism

Arbetarrörelsen har alltid grovt kunnat indelas i en revolutionär och en reformistisk inriktning. Till den förra gruppen kan då räknas de varianter av marxism och socialism som öppet tar avstånd från det borgerliga samhället som helhet och pläderar för en snabb och total socialistisk omvandling. Reformisterna tror däremot på en gradvis förändring inom ramen för de spelregler som den pluralistiska demokratin uppställer.

Ryska revolutionen kom att ställa denna skillnad på sin spets, och politiken i de europeiska länderna gestaltade sig ofta väsentligt olika beroende på vilken inriktning som var förhärskande inom arbetarrörelsen. Där kommunisterna eller anarkisterna var starka skedde i många fall väpnade uppror eller *revolutionsförsök*. Så var fallet i Ungern, Tyskland, Finland och de baltiska länderna. Det habsburgska väldets sammanbrott i oktober 1918 var vidare en direkt följd av den "austromarxistiska" revolutionen i Wien 1918. Ett väpnat socialistuppror skedde där även 1927. Situationen i Italien kan knappast betecknas som ett inbördeskrig mellan "röda" och "vita". Särskilt i Po-dalen kom dock den socialistiska dominansen mycket nära ett de facto marxistiskt maktövertagande. Detta intryck förstärktes av de socialistiska fabriks-ockupationer som parallellt ägde rum i stora delar av Italien.

Det förefaller uppenbart att de socialistiska revolutionsförsöken utgjorde ett viktigt incitament för den fascistiska mobiliseringen. De påverkade dels fascismens massbas *direkt*: de "vita garden" som bekämpat de socialistiska upproren kom oftast att bli en fascistisk kärntrupp, dels hade upproren en *indirekt* effekt i och med att de *polariserade* det politiska fältet och gjorde extrema ställningstaganden mera gångbara i politiken.

Oavsett om revolutionsförsök ägde rum eller inte, kan man tala om ett visst samband mellan *yttervänsterns ställning* inom arbetarrörelsen och den fascistiska rörelsens popularitet. Kommunismen var således utpräglad stark i Tyskland och Finland. I Österrike representerade "austromarxismen" en mycket doktrinär variant av socialdemokrati. Italien hade slutligen ett starkt inslag av både revolutionär marxism och anarkosyndikalism.

I bjärt kontrast mot dessa länder står då bl.a. England, Danmark, Sverige och, med ett visst förbehåll, Norge. Här varierade kommunismens väljarstöd mellan noll och åtta procent; den högsta siffran finner vi i Sverige, där dock det socialdemokratiska partiet i alla lägen var totalt överlägset kommunisterna. I alla dessa länder förblev fascismens massbas begränsad. Norge, vars arbetarrörelse upplevt en revolutionär period och tillhört Komintern 1918-23, kom att ha den starkaste nationella fasciströrelsen inom denna grupp av länder. *Fedreländslaget* räknade mot slutet av 1920-talet cirka etthundratusen medlemmar. Då norska väljare på 1930-talet erbjöds även ett elektoralt fascistiskt alternativ i form av Vidkund Quislings *Nasjonal Samling*, hade det norska arbetarpartiet emellertid redan definitivt gått in för en reformistisk socialdemokrati: NS fick inte heller någonsin mera än ett par procent av väljarna bakom sig. En annan bra illustration av sambandet kommunism-fascism är fallet Tjeckoslovakien. I Slovakien, där kommunismen hade en stark ställning, uppkom en betydande fasciströrelse; i Böhmen och Mähren, där socialdemokraterna dominerade, förblev fascismen svag.

Detta tydliga samband mellan fascism och kommunism grumlas dock till av det "stora undantaget" Frankrike. Frankrike hade ett av Europas starkaste kommunistpartier, som tävlade om

ledarskapet inom arbetarrörelsen med de ungefär lika starka socialisterna. Trots åtskillig högerextremistisk aktivitet uppstod det emellertid aldrig någon enad landsomfattande fascist-rörelse i Frankrike. Det fascistiska hotet blev dessutom avsevärt mindre akut då kommunisterna och socialisterna försonades i 1936 års folkfrontsregering.

Sammanfattningsvis kan återigen konstateras, att det förefaller att finnas en klar trend i den riktning Linz pekar på: en stark revolutionär strömning inom arbetarrörelsen framkallade en omfattande fascistisk rörelse. Inte heller detta är emellertid en regel utan undantag.

Stat, nation, gränser

1800-talets romantiska nationalism gav upphov till en utbredd föreställning om det önskvärda i att stat och nation sammanfaller: ”ett land, ett folk”. Man kritiserade de gamla statsbildningarna som ”onaturliga” och betonade bland annat folkspråket mot de främmande tungomål som de härskande klasserna – främst då adeln – i många länder begagnade. Problematikens betydelse framstår i blyxtbelysning om vi betänker att det omedelbara upphovet till första världskriget – Sarajevoincidenten – just hade att göra med de ytterst komplicerade etniska konflikterna inom det habsburgska imperiet.

Versaillesfreden eftersträvade en lindring av de nationalistiska spänningarna i Europa, men innebar ingalunda någon universallösning. Tvärtom kom ”gränsnationalismen” att bli ett av de utmärkande dragen för mellankrigstidens europeiska politik. Då fascismen definitionsmässigt vilade på den organiska nationsuppfattningens grund är det inget under att gräns- och nationalitetsproblematiken blev en central komponent i fascismens budskap och en av de frågor där fascisterna med frenesi attackerade sina meningsmotståndare.

En titt på förhållandet mellan å ena sidan statsgränserna, å andra sidan språk- och nationalitetsgränserna i mellankrigstidens Europa ger klart vid handen, att fascismen hämtade en viktig del av sin styrka ur dessa konflikter. *Tyskland* hade under mellankrigstiden en befolkning om cirka sextio miljoner invånare. Utanför landets gränser bodde emellertid ytterligare stora grupper av tysktalande personer. Vi bortser här från de tysktalande schweitzarna och österrikarna; särskilt beträffande Schweiz hyste nazisterna knappast några långtgående förhoppningar. Det gjorde de i desto större utsträckning i fråga om de s.k. sudettyskarna i Tjeckoslovakien, till antalet ca tre och en halv miljon. Vidare bodde ca 700 000 etniska tyskar i Rumänien och nästan lika många i Polen. Det polska fallet var särskilt irriterande och upprörande för de tyska nationalisterna, då den ”polska korridoren” – som tillförsäkrade Polen tillgång till Östersjökusten – separerade Ostpreussen från moderlandet. Ungern och Jugoslavien hade var sin minoritet om ca en halv miljon tysktalande medborgare. Därtill kom de s.k. Volgatyskarna i Sovjetunionen; de kan ha varit ett par miljoner till antalet. Utlandstyskarnas – och då alldeles särskilt sudettyskarnas och de polska tyskarnas – påstådda lidanden var ett ständigt återkommande tema i den nazistiska propagandan.

För *Italien* spelade den rena minoritetsproblematiken en underordnad roll. Däremot är det obestridligt, att en form av gränsnationalism hade stor betydelse för fascismens masstödd särskilt i rörelsens inledande fas. Italiens krav på införlivande av Dalmatien hade klingat för döva öron i Versailles, där stormakterna tilldömt landskapet Jugoslavien. Hamnstaden Fiume kom att sortera under internationellt förvaltare. I september 1919 tog Gabriele d'Annunzio, poet och krigshjälte, lagen i sina egna händer: en frivilligexpedition under hans ledning besatte Fiume. I samband med denna expedition utarbetade d'Annunzio den s.k. Fiumekonstitutionen, som innehöll de viktigaste ideologiska element som senare kom att känneteckna fascismen under Mussolinis ledning. Den ”adriatiska gränsnationalismen” representerar på detta sätt själva upptakten till italiensk fascism.

I det *ungerska* fallet gav nederlaget i världskriget upphov till stor bitterhet uttryckligen ur ett gränsnationalistiskt perspektiv. Förlusten av Transsylvanien till Rumänien innebar att 1,4

miljoner ungrare kom under rumänskt styre. Därtill bodde sammantaget lika många ungrare i Tjeckoslovakien och Jugoslavien. Då Ungerns egen befolkning vid denna tid uppgick till drygt åtta miljoner människor utgjorde utlandsungarna en väsentlig del av "det ungerska folket"; det är kanske ingen överdrift att säga att just ungrarna hade störst skäl att vara missnöjda med Versaillesfredens gränser.

Vad gäller *Österrike* kan konstateras att Heimwehr-rörelsen – den "katolska fascismen" – var en direkt produkt av gränsstridigheter med Slovakien i provinsen Kärnten. De österrikiska nazisterna å sin sida fann en bördig jordmån i och med strider mot ungerska frikårer i Steiermark. I Tyrolen bildades skyddskårer mot italiensk expansionism. Allmänt taget var det närmast i det sistnämnda fallet Österrike uppvisade etniskt betingad gränsnationalism: Versaillesfreden hade tilldömt Italien en väsentlig del av Sydtyrolen med en tysktalande befolkning om närmare trehundra tusen personer. I de två övriga fallen var Österrike *föremål* för territoriella krav och påtryckningar från andra staters sida.

Listan kunde göras åtskilligt längre: det är ingen överdrift att säga att varje fasciströrelse av betydelse åtminstone till delar byggde på ett missnöje över de gränser Europa hade efter freden i Versailles och andra gränsuppgörelser i anslutning till krigsslutet och dess efterspel. Här skall dock endast ett ytterligare exempel lyftas fram, nämligen fallet *Finland*. Det Finland som blev självständigt 1917 omfattade ingalunda alla finsktalande människor, för att inte tala om med finnar språkligt nära befryndade folk. I Sovjetunionen, öster och sydost om Finlands territorium, fanns tämligen betydande finsk- och karelsktalande områden. (Beroende på definition fanns det 100 000 – 300 000 "finnar" i dessa sovjetiska gränstrakter). Under perioden 1918-20 var dessa områden föremål för misslyckade frivilligexpeditioner från finländsk sida. Expeditionerna gav upphov till det Akademiska Karelen-Sällskapet (AKS). Då den finska regeringen genom fredsfördraget i Dorpat 1920 till nationalisternas bestörtning avstod från kraven på dessa områden, radikaliserades AKS snabbt och kom att bli en av stöttepelarna för finländsk fascism.

Kontrasten mot de stabila demokratierna i nordvästra och västra Europa är återigen tydlig. Länder som England, Sverige och Schweiz var inte inblandade i allvarliga gränskonflikter med etniska övertoner med sina grannar (den svensk-finländska Ålandsfrågan ter sig skäligen idyllisk i en europeisk jämförelse). De hade löst sina nationalitetsproblem tidigare. De var inte i någon nämnvärd utsträckning föremål för territoriella krav från andra staters sida, och de ställde heller inte krav på andra länder; de saknade m.a.o. betydelsefulla "irredenta" både utanför och innanför sina gränser.

Urbanisering, kultur och etnicitet

Den fjärde och sista faktorn på Linz lista, *kulturkrisen*, är enligt honom svårare att definiera och framför allt besvärligare att presentera i ett jämförande perspektiv än de övriga faktorerna. I sin behandling av problematiken tar Linz upp frågan om det ideologiska arvet, diverse intellektuella strömningar etc. Här skall vi emellertid utveckla en mera konkret aspekt som han egentligen nöjer sig med att bara nämna, nämligen förhållandet mellan *urbanisering, kultur och etnicitet*.

Den urbaniseringsprocess som den industriella revolutionen igångsatt accelererades i och med första världskriget. Detta påverkade samhällslivet på ett genomgripande sätt. De lojaliteter, normer och trosföreställningar som varit självklara i landsbygdens byar och småsamhällen ersattes av en rotlös individualism, "atomisering", i de anonyma storstadsmiljöerna. Särskilt tydligt påverkades religionens ställning i samhällslivet. I de "traditionella" samhällena hade religionen en stark och självklar position, storstadsmiljöerna framkallade sekularisering och andlig ligkiltighet. Kort sagt: traditionella värderingar kolliderade med kosmopolitiska.

Fascismen har ofta beskrivits som en *reaktion mot modernisering*, som antiurbanism eller

romantisering av det för-kapitalistiska samhället. Den urbana, kosmopolitiska kulturen sågs som ett hot mot nationens nedärvda traditioner. Denna konflikt gav fascismen näring särskilt om den urbana kulturen starkt förknippades med en *etnisk minoritet*. Detta var i hög grad fallet i en rad europeiska länder.

Den *rumänska* folkmajoriteten var i stor utsträckning en efterbliven jordbruksbefolkning, medan judar, tyskar och ungrare utgjorde den urbana eliten. *Ungern* i sin tur hade ett starkt inslag av judar och tyskar inom sin kulturelit. I grannlandet *Österrike* hade Wiens kulturella blomstring en starkt judisk prägel, samtidigt som även både ungerska och slaviska inslag här gjorde sig gällande. Den moderna kulturen i *Tysklands* städer – den som fascisterna brännmärkte som ”perverterad” – beskrevs i den nazistiska propagandan som uteslutande en produkt av judiska hjärnor. Detta var självfallet en grov och medveten överdrift, men det är dock klart att det judiska inslaget i Weimarrepublikens kulturliv var betydande. I *Finland* bottnade fascismen delvis i ett motstånd mot finlandssvenskarnas dominans i huvudstadens och rikets kulturliv och icke minst deras ställning vid Helsingfors Universitet. I de *baltiska länderna* var kultureliten till stor del tysk eller judisk (i Litauen även polsk) till sin etniska sammansättning. Slutligen kan den vallonska (franska) dominansen i *Belgiens* urbana kultur framhållas som en viktig faktor bakom den flamländska fascismen.

I *Italien* och *Frankrike* hade kulturkonflikten inte klara etniska förtecken, men Linz betonar dock intensiteten i klyftan mellan städernas etablerade högkultur och de nationalistiska gruppernas mera ”plebejiska” krav på traditionella värderingar.

Ännu en gång utgör England och övriga Nordvästeuropa en tydlig kontrast. Englands tidiga industrialisering och urbanisering samt dess avsaknad av betydande etniska minoriteter (de keltisktalande grupperna hade de facto kuvats långt tidigare) gjorde dessa problem mindre akuta. Skandinaviens synnerligen homogena befolkning innebar, att urbaniseringen inte kunde leda till konflikter med etniska förtecken. I motsats till sydligare och östligare länder undgick Nordvästeuropa således en sammanblandning av nationalitets- och moderniseringsproblematiken.

Sammanfattning

Linz nöjer sig med att diskutera och exemplifiera de fyra faktorerna var för sig; han avstår från att sammanfatta och sammanväga deras betydelse för olika länder. Att ställa dem i någon slags definitiv rangordning är också på det hela taget en omöjlig uppgift. Däremot har det sitt intresse att försöka ge en översiktlig presentation av faktorernas förekomst i skilda delar av Europa. Översikten gör inte anspråk på att vara heltäckande utan tar upp ett urval länder som dels representerar olika delar av kontinenten, dels uppvisar en stor variation beträffande de fascistiska rörelsernas styrka.

Tabellen är medvetet förenklad, och det bör betonas att siffrorna har ett illustrativt syfte. Det finns inget säkert sätt att ”mäta” de olika faktorernas betydelse, än mindre att jämföra deras *relativa* vikt (”första världskriget betydde mera än kulturkonflikten”). Vidare kan det vara på sin plats att understryka, att det rör sig om våra egna bedömningar; Linz kan varken belastas eller berömmas för dem.

Tabell 5.1 Förekomsten av fyra fascismrelaterade faktorer i elva europeiska länder

<i>Land</i>	<i>I världs-</i> <i>kriget</i>	<i>Revolutio-</i> <i>närt hot</i>	<i>Gräns-</i> <i>nationalism</i>	<i>Kultur-</i> <i>konflikt</i>	<i>Totalt</i>
Tyskland	2	2	2	2	8
Italien	1	2	2	1	6
Österrike	2	1	2	2	7
Spanien	0	2	0	1	3
Portugal	0	1	0	1	2

Ungern	2	2	2	2	8
Rumänien	0	0	1	2	3
Finland	0	2	2	2	6
Franrike	0	1	0	1	2
England	0	0	0	0	0
Sverige	0	0	0	0	0

(Siffran ”2” anger att en faktor var starkt närvarande i ifrågavarande land, ”1” att den hade en viss betydelse, medan ”0” innebär att den spelade liten eller ingen roll.)

Tabellen beskriver tydligt skillnaden mellan å ena sidan Tyskland, Österrike och Italien, å andra sidan de två iberiska staterna Spanien och Portugal. Fascistregeringarna i de två sistnämnda länderna Spanien och Portugal vilade inte på massiva folkliga *rörelser* utan var snarare resultat av klassiska militära maktövertaganden; sammanfattningen av Linz faktorer tyder på att förutsättningarna för massrörelser också var relativt begränsade i dessa länder. Det är möjligt att en del av diskussionen kring huruvida Franco- och Salazarregimerna var ”fascistiska” har att göra med just denna skillnad mot de tre övriga länderna. Mellan Österrike och Ungern finns stora likheter, och båda länderna hade också omfattande fascistiska massrörelser. Orsaken till att den ungerska regimen bevarade i alla fall ett minimum av pluralism, medan Österrike småningom fick en fascistisk regim kommer att beröras längre fram i denna bok. För Rumäniens del kan endast kulturkonflikten sägas ha spelat en avgörande roll, medan de övriga faktorerna mer eller mindre lyste med sin frånvaro. Med tanke på den omfattande rumänska fasciströrelsen ter sig detta mycket förvånande. Uppenbarligen erbjöd nationalitetsproblematiken och antisemitismen här tillräckligt med bränsle för fasciströrelsen. Slutligen hade Finland av allt att döma förutsättningar för en t.o.m. mycket stark fasciströrelse. Den finländska fascismen var också i en skandinavisk jämförelse en betydande rörelse. Mot denna jämförande bakgrund är det ändå förvånande, att demokratin så entydigt segrade över fascismen i finländsk 1930-talspolitik. Det finns skäl att i ett senare sammanhang närmare granska den finländska fascismens massbas och dess möjligheter till politiskt inflytande.

Vi har presenterat två olika sätt att närma sig fascism i ett jämförande europeiskt perspektiv. De visar att det finns tämligen klara regelmässigheter sammankopplade med länder som upplevde respektive undgick ett fascistiskt maktövertagande eller uppvisade starka eller svaga fascistiska rörelser. Samtidigt är det klart att dessa ”regler” långtifrån gäller utan undantag: fascistiska regimer byggde inte på en enhetlig historisk eller samhällsstrukturell grund, och de fascistiska rörelserna lyckades också hämta styrka från varierande nationella förutsättningar.

Litteratur

Allardt, Erik, ”Reflections on Stein Rokkan's Conceptual Map of Europe”, *Scandinavian Political Studies*, Vol. 4, No. 4, ss. 257-271.

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Cleveland 1958: Meridian Books.

Eisenstadt, S.N., *Modernization: Protest and Change*, Englewood Cliffs 1966: Prentice-Hall.

Hagtvet, Bernt & Stein Rokkan, ”The Conditions of Fascist Victory: Towards a Geoeconomic-Geopolitical Model for the Explanation of Violent Breakdowns of Competitive Mass Politics”, ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980: Universitetsforlaget, ss. 131-152.

Karvonen, Lauri, ”Svenskbygd, språkgräns, fascism: IKL i Svenskfinland 1936 och 1939”, *Politiikka XXVI*, 1984, ss. 215-219.

Linz, Juan J., ”Political Space and Fascism as a Late-Comer: Conditions Conducive to the Success or Failure of Fascism as a Mass Movement in Inter-War Europe”, ingår i Stein

Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsö 1980: Universitetsforlaget, ss. 153-189.

Organski, A.F.K., *The Stages of Political Development*, New York 1965: Knopf.

Puzer, Peter G.J., *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*, New York 1964: John Wiley.

Rokkan, Stein, "The Growth and Structuring of Mass Politics in Western Europe", *Scandinavian Political Studies* 5, 1970, ss. 65-83.

Rundle, Stanley, *Language as a Social and Political Factor in Europe*, London 1946: Faber and Faber Limited.

Tilly, Charles (red.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975: Princeton University Press.

Torsvik, Per (red.), *Mobilization, Center-Periphery Structures and Nation Building. A Volume in Commemoration of Stein Rokkan*, Bergen & Oslo & Tromsö 1981: Universitetsforlaget.

Turner, Henry A. jr., "Fascism and Modernization", *World Politics* 24, 1972, ss. 547-564.

Ward, Stephen (red.), *The War Generation: Veterans of the First World War*, New York 1975: Kennikat.

6. Fascismens folkliga bas

Fascisterna propagerade nationell enighet, men de lyckades ingenstans få folkmajoriteten – för att inte tala om befolkningen som helhet – att spontant sluta upp bakom det fascistiska alternativet. Då deras folkliga stöd alltså var på olika sätt begränsat, har en viktig fråga varit i vad mån variationerna i detta stöd systematiskt hänger samman med olika regionala, kulturella, ekonomiska och politiska skiljelinjer. Vari bestod m.a.o. fascismens *massbas*? Om fascismen hämtade sin folkliga uppbackning från särskilda samhällsmiljöer, varför var då dessa mera mottagliga för det fascistiska budskapet än andra samhälleliga omgivningar?

Då man söker besvara dylika frågor borde man helst ha tillgång till uppgifter om enskilda *individer* – t.ex. fascistiska aktivister, partimedlemmar, väljare, sympatisörer – som valt att ge fascismen sitt stöd. Dessa individer borde utgöra ett representativt urval och kunna beskrivas med hänsyn till ålder, kön, yrke, hemort, politiskt förflutet, kulturella särdrag och så vidare. Genom att sedan jämföra dessa karaktäristika med befolkningen i övrigt skulle man kunna teckna en rättvisande bild av fascismens samhälleliga bas.

Tillgången till empiriska data ligger dessvärre långt från detta ideal. Politiska opinionsundersökningar var mer eller mindre okända under mellankrigstiden, och endast för några få partier existerar ens något så när representativa uppgifter om medlemskåren. De data som finns tillgängliga på individnivån är, låt vara att de på många sätt är intressanta (härom mera i nästa kapitel), oftast fragmentariska och koncentrerade på speciella grupper, såsom aktivister och intellektuella. Är vi intresserade av mera heltäckande beskrivningar av fascismens folkliga stöd är vi allt som oftast hänvisade till ett studium av *valresultat*.

Valstatistiken har vissa betydande fördelar jämfört med individdata. Den är oftast tillförlitlig, enhetligt insamlad och riksomfattande. Den medger dessutom – vilket mycket sällan är fallet med individdata – jämförelser över tiden. Samtidigt har denna metod en avgörande nackdel. Valdata är nämligen s.k. *aggregatdata*. De säger inget om vilka slags enskilda individer som röstat med fascisterna. I stället får vi veta hur stor *andel* av befolkningen som röstat på detta sätt i t.ex. en kommun, ett valdistrikt, ett län. Dessa andelar kan sedan relateras till andra karaktäristika som beskriver kommunerna, regionerna: t.ex. andelen industri och jordbruk,

kulturella drag såsom religiösa och språkliga förhållanden, andra partiers väljarunderlag. De eventuella samband vi finner på detta sätt ger emellertid ingen säker kunskap om vilka kategorier av individer som utgjort fascismens massbas. I stället får vi nöja oss med att konstatera att vissa typer av socioekonomiska, kulturella eller politiska omgivningar – *miljöer* – utgjort en fruktbar jordmån för fascismen. På grund av denna betoning på miljöer i stället för enskilda individer har denna metod kommit att kallas *politisk ekologi*.

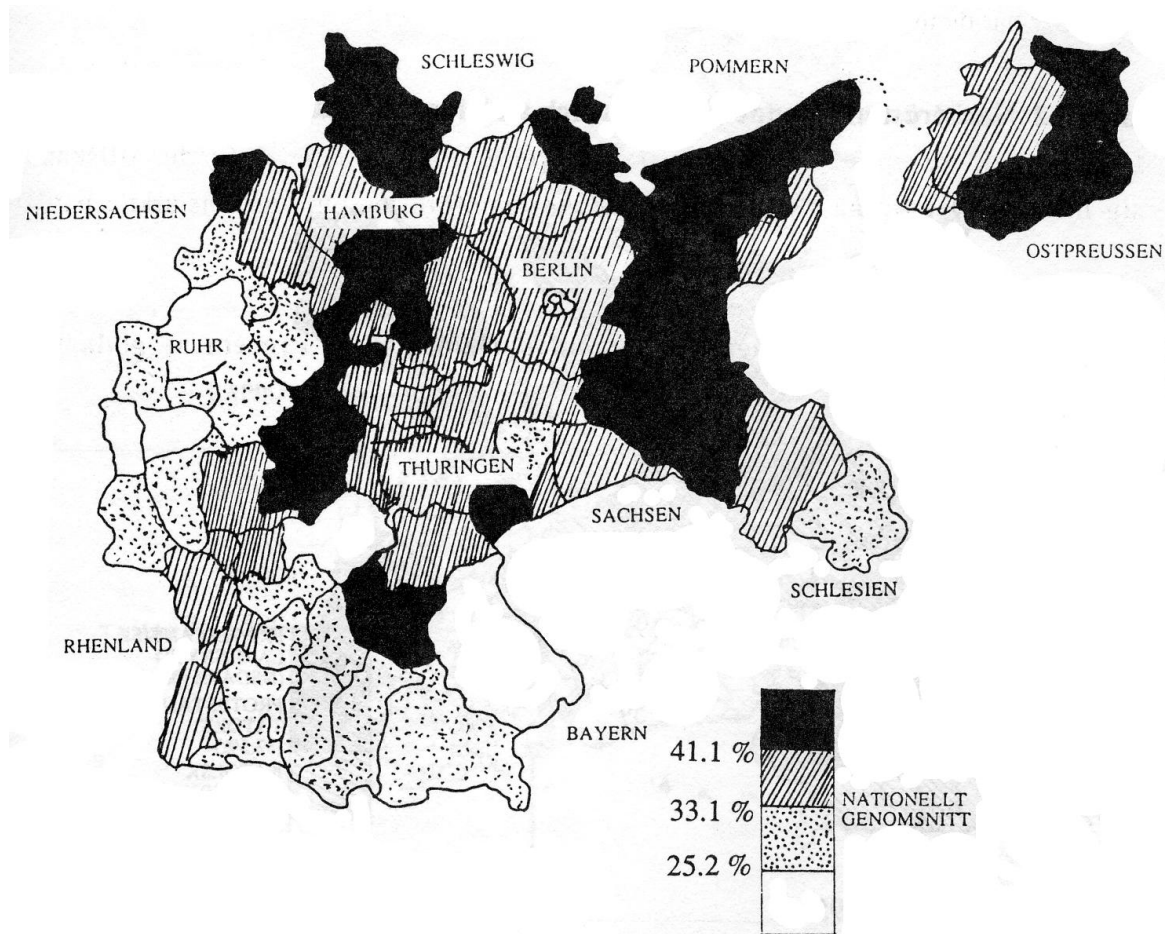
Tabell 6.1 Tre fascistpartiers väljarstöd (parlamentsval). Procent av godkända röster

	NSDAP	IKL		NS
1924a	6.5%	1936	8.3	1933 2.2
1924b	3.0	1939	6.6	1936 1.8
1928	2.6			
1930	18.3			
1932a	37.3			
1932b	33.1			
1933	43.9			

”a”, ”b” = två val samma år

Detta kapitel porträtterar fascismens valemologi i tre länder. Det tyska NSDAP får representera en stark fascistisk massrörelse, som slutligen lyckades tillskansa sig makten. Det finska IKL framstår i denna jämförelse som ”medelstarkt”: partiet hade ett icke föraktligt väljarstöd men lyckades aldrig nå upp till samma nivå som de tre-fyra största partierna i landet. NS i Norge utgjorde slutligen ett parti på marginalen. Det lyckades aldrig få representation i det norska stortinget.

Karta 6.1 NSDAP:s genomsnittliga väljarstöd 1930-33

Trots ett märkbart och i någon mån varierande väljarstöd redan på 1920-talet kan man med fog hävda, att den tyska nazismen elektoralt sett slog igenom 1930. Då man diskuterar nazismens massbas före Hitlers definitiva maktövertagande är således perioden 1930-1933 av särskilt stort intresse. För IKL:s del koncentreras analysen till valet 1936 och för NS' vidkommande i första hand till stortingsvalet 1933.

Kartorna över Tyskland, hämtade ur en studie av Nico Passchier, visar dels naziströstandets geografiska fördelning, dels dess variation enligt religiösa skiljelinjer och distinktionen stad/landsbygd. Nazismens styrkefästen stod att finna i Väst- och Ostpreussen samt inom ett brett bälte från Schleswig-Holstein söderut över Hannover, Hessen och Thüringen. Märkbart svaga områden fanns i västra Tyskland, stora delar av Bayern i söder samt Schlesien i öster.

Den *religiösa* faktorn bör redan vid denna första allmänna betraktelse tillmätas stor betydelse: det är klart att det protestantiska Tyskland var vida mera mottagligt för det nazistiska budskapet än de katolskt dominerade områdena. Likaså kan man notera att nazisterna klarade sig bättre i det *rurala* (och småstads-) Tyskland än i de industrialiserade och urbaniserade områdena. Där den protestantiska dominansen sammanföll med en landsbygdsmiljö finner vi följaktligen de mest utpräglade nazistiska styrkefästena.

Karta 6.2 Naziströstande, andel katoliker och andel lantbruksbefolkning

[*Ej medtagen här – Red*]

Källa: Passchier 1980, 295. © Universitetsforlaget 1980

Karta 6.3 IKL:s väljarstöd 1936 kommunvis

[*Ej medtagen här – Red*]

Källa: Djupsund & Karvonen 1984, 48.

Karta 6.4 Stortingsvalet 1933: NS' röstandel i procent kommunvis

[*Ej medtagen här – Red*]

Källa: Ugelvik Larsen 1980, 598.

I Finland klarade sig IKL genomsnittligt bättre i syd och väst än i nord och ost (Karta 6.3). Det klaraste undantaget var de svenskspråkiga kustremorna, där fascisterna på grund av sin språkpolitik vann mycket begränsat väljarstöd. IKL klarade sig något bättre i tätorter än på landsbygden; härvid bör dock understrykas att Finland saknade egentliga storstäder och att IKL absolut sett dock fick flera röster på landet än i tätorterna. Två relativt klara styrkefästen kan noteras, det ena i området kring Lappo i Sydösterbotten och det andra kring Tavastehus i södra Tavastland.

För NS' del (Karta 6.4) kan nordligaste Norge med fördel utelämnas. Detta ger en bättre överblick, och i det stora nordnorska området var fascisternas väljarstöd negligerbart. I övriga Norge kan en tämligen skarp gräns mellan öst och väst noteras: på Vestlandet förblev NS mycket svagt – i själva verket lyckades partiet inte på långt när uppställa kandidater överallt i denna landsdel. Det var i Oslofjorden och i en rad Telemarkskommuner som NS klarast lyckades att etablera sig som ett politiskt alternativ.

Två teoretiska perspektiv

Medelklasshypotesen

Kartorna ger en första inblick i variationerna i fascistpartiernas väljarstöd. De erbjuder några

möjliga eller troliga svar på våra frågor – religionens roll i Tyskland och språkfaktorn i Finland har redan nämnts. De är dock i första hand ett beskrivande instrument. I fortsättningen struktureras den empiriska framställningen utifrån två delvis motsatta försök att *förklara* fascismens varierande massbas.

En seglivad och utbredd föreställning om fascismen gör gällande, att det rörde sig om en särskild ”*medelklassrevolt*”. På samhällsvetarhåll blev denna uppfattning vanlig särskilt i och med Seymour Martin Lipsets numera klassiska bok *Political Man*. Lipset studerar förut-sättningarna för den pluralistiska demokratin. Han framhåller att auktoritarianism – det främsta hotet mot politisk pluralism – kan uppstå på hos vitt skilda grupper i samhället. Det finns således en vänster-center- lika väl som en högerextremism. Det är samhällets socio-ekonomiska struktur som avgör vilken form av extremism som blir rådande:

Arbetarklassextremism... återfinns vanligen i samhällen som befinner sig mitt i en snabb industrialisering eller i sådana där industrialiseringsprocessen inte resulterade i ett övervägande industriellt samhälle.

Högerextremism är vanligast i mindre utvecklade ekonomier, där de traditionella konservativa krafterna, förbundna med tronen och altaret, bibehållit en stark ställning.

Medelklassextremism förekommer i länder som karaktäriseras av både kapitalism i stor skala och en kraftfull arbetarrörelse. (Lipset 1981, 135).

Lipsets arbete gav alltså upphov till en utbredd föreställning om fascismens förankring i medelklassen. Själva idén är emellertid äldre än så, och den hade formulerats utifrån vitt skilda ideologiska utgångspunkter:

Mellanskikten – den lilla industriföretagaren, köpmannen, hantverkaren, bonden – bekämpar samtliga bourgeoisien i syfte att försäkra sin fortsatta existens som mellanskikt. De är således inte revolutionära utan konservativa. Ja de är mera än så, de är reaktionära: de söker att vrida tillbaka historiens hjul. (Karl Marx 1848, citerad i Lindström 1985, 77).

För hur märkligt det än må förefalla vid första anblicken, så är klyftan mellan just dessa ekonomiskt långtifrån välbeställda skikt (medelklassen, LK) och kroppsarbetaren ofta djupare än man tror. Orsaken till denna nästan fientliga inställning ligger i fruktan hos en samhällsgrupp, som bara nyligen lyckats upphöja sig från kroppsarbetarens nivå, att åter sjunka tillbaka till detta gamla föga respekterade stånd eller åtminstone att ännu räknas till det. (Adolf Hitler 1925; Hitler 1941, 22).

Både Marx och Hitler uttrycker samma tanke om medelklassens villkor: ”historiens hjul har rullat för långt”, medelklassen har på grund av samhällsutvecklingen allt svårare att hävda sin status som en specifik klass. Lipset skriver att medelklassen ”känner sig förtryckt av de organiserade arbetarnas ökade status och makt lika väl som av storföretagarnas och statsmaktens byråkratier” (1981, 135). På ett sätt som nästan snuddar vid en ödestro citerar Lipset den amerikanske sociologen Martin Trow: ”De tendenser som småföretagarens fruktar – koncentration och centralisering – fortgår oavbrutet i ekonomiskt goda tider lika väl som under depressioner, i krig lika väl som i fred” (Lipset 1981, 135).

Var fascismens faktiskt en medelklassrörelse? På vilka sätt kan man empiriskt belägga sambandet mellan fascism och samhällsklasser? Idealt borde man ha tillgång till en befolkningsstatistik som uttryckligen skiljer på olika *strata* eller *klasser*: så många hör till överklassen, så många till medelklassen etc. Sådan statistik var emellertid mycket sällsynt i mellankrigstidens Europa; av våra tre länder hade endast Tyskland sådan statistik. Det finns emellertid ett indirekt sätt att komma denna problematik in på livet. Ett antal faktorer kan nämligen anses vara nära sammankopplade med förekomsten av en stark medelklass. Vad gäller olika näringsgrenar eller ekonomiska *sektorer* kan *tertiärnäringsarna* (handel, transport, serviceyrken) betraktas som typiska medelklassområden; där dessa näringar hade en stark ställning borde fascisterna m.a.o. ha rönt stor framgång. Beträffande *agrara miljöer* riktas intresset i första hand till områden med höga andelar av *självägande bönder* snarare än till storgods-

dominerade miljöer där det finns stora grupper av obesuttna lantarbetare. Det säger sig självt att den agrara medelklassen i första hand står att finna i områden där *medelstora gårdar* dominerar. Vad gäller olika *typer av lokalsamhällen* torde *småstäder* och andra mindre tätorter utgöra den mest utpräglade medelklassmiljön: det är här som företagsamhet och annan yrkesverksamhet i liten skala – medelklassens livsnerv -har de bästa förutsättningarna att hävda sig. Slutligen kan medelklassmiljöer även beskrivas i termer av tidigare *politiska mönster*; vi förväntar oss således att *liberala och mittenorienterade partier* – medelklasspartier par excellence – tidigare varit starka i de områden där fascisterna kom att kraftigast slå igenom hos väljarkåren.

Tabell 6.2 sammanfattar den empiriska prövningen av ”medelklasshypotesen” för de tre ländernas vidkommande. Den utgör en sammanställning av data från en rad olika undersökningar (se litteraturförteckningen i slutet av kapitlet).

Tabell 6.2 ”Medelklasshypotesen” och NSDAP:s, IKL:s och NS' väljarstöd

+ = positivt samband

- = negativt samband

(+) = svagt, osäkert positivt samband

0 = inget samband

? = data saknas

	NSDAP (1930-32)	IKL (1936)	NS (1933)
<i>Klass</i>			
Självständig medelklass	+	?	?
Funktionärer	+	?	?
<i>Sektor</i>			
Jordbruk	(+)	0	0
Tertiärnäringar	+		(+)
<i>Agrara miljöer</i>			
Självägande bönder	+		?
Medelstora gårdar	+		?
<i>Tätorter</i>			
Småstäder	+	+	0
<i>Partistruktur</i>			
Liberala partier	+	(+)	(+)
Agrara centerp.	+		

Det tyska fallet förefaller att nästan entydigt bekräfta medelklasshypotesen. Oberoende om medelklassmiljö beskrivs direkt med klassdata eller indirekt med hjälp av sektordata, jordbruks- och ortsstrukturer eller i termer av tidigare väljarbeteende tyder analysen på att medelklassen utgjorde kärnan i nazismens massbas. Särskilt småföretagare, rentier och självägande bönder – det som ofta kallas den ”gamla medelklassen” – drogs till NSDAP. I den ”nya medelklassen” – den breda klass av funktionärer som särskilt industrialiseringen gett upphov till fanns såväl tämligen oemottagliga grupper (handelsanställda) som starka nazistiska bastioner (transportanställda). Småstadstyskland var genomgående NSDAP:s starkaste område. Bl.a. Lipset har vidare visat att särskilt de regionalt orienterade mittenpartierna i hög grad utplånades genom NSDAP:s jordsskredssegrar i början av 1930-talet.

För Finlands del får hypotesen stöd i och med den positiva korrelationen mellan IKL:s väljarstöd och tertiärsektorn samt genom IKL:s starka ställning i småstäderna. Om vi däremot med *agrara medelklass* förstår självägande medelstora bönder som tidigare röstat med den politiska centern (agrarförbundet), lider teorin något av ett skeppsbrott. Det var just dylika

miljöer som visade sig vara synnerligen *resistent* mot IKL. Detta är av stor betydelse eftersom de självägande bönderna under mellankrigstiden utgjorde den överlägset talrikaste medelklassen i Finland.

Vad gäller Norge kan främst noteras att sambanden för NS över lag är mindre tydliga. Detta är för övrigt typiskt vid ekologianalyser av partier med begränsat väljarstöd. Medelklasshypotesen erhåller emellertid ett visst stöd genom sambanden mellan medelstort jordbruk och NS-röstande samt mellan stödet för mittenpartierna och NS senare valframgång.

Som helhet ger denna granskning vid handen, att det är särskilt det tyska fallet som ger skäl för en föreställning om fascismen som ett uttryck för en speciell ”medelklassradialism”. Fallet Finland visar å andra sidan, att teorin kan möta betydande svårigheter när det gäller att analysera ett övervägande agrart samhälle.

Polarisering

Tyngdpunkterna i politisk organisering och social struktur kan variera starkt från samhälle till samhälle. Ett samhälle kan ha en stor och dominerande medelklass som sätter sin prägel på politiken sålunda att mittenorienterade partier har en stark ställning. I ett annat samhälle kan de översta och understa segmenten vara mera framträdande och det politiska livet präglas av starka höger- och vänsterpartier, medan centern intar en mera blygsam position. Slutligen kan en form av politisk och social jämvikt råda såväl mellan klasser som på det partipolitiska fältet.

Ett sätt att förklara fascismens massbas har varit att utgå från en föreställning om *polarisering*, en situation där avståndet mellan de viktigaste politiska grupperna och samhällsklasserna är särskilt framträdande. Enligt denna syn var fascismen uttryckligen en *höger*-extremistisk reaktion på utmaningen från den socialistiska arbetarrörelsen. Eftersom mittengrupperna och medelklassen var svaga kunde de inte inta en ”förmedlande” roll mellan ytterligheterna och därigenom skapa balans det politiska livet.

Polariseringsteorin kan uppträda i två principiellt olika varianter. Man kan å ena sidan tänka sig en form av *lokal polarisering*. Fascismen vann anhängare i miljöer där höger och vänster var starka samtidigt: ”Lokal kommunism/socialism framkallar lokal fascism”. Det lokala borgerskapet samlades alltså bakom de fascistiska deviserna för att krossa proletariet. Detta sätt att resonera står i klar *kontrast till medelklasshypotesen*.

Å andra sidan kan man ta fasta på tendensen till politisk *gettoisering*. Det finns miljöer där den politiska strukturen entydigt domineras av någon bestämd inriktning. Man misstror övriga partier och rörelser, som upplevs som ett hot från den främmande omgivningen. Enligt detta synsätt vann fascismen anhängare i ”höger-getton”, områden och lokalsamhällen där högern var mycket stark och som var mer eller mindre kliniskt rena från marxism och arbetarrörelse. Polariseringen var här snarast en *nationell* företeelse, och fascismen en produkt av att ”höger-getton reagerade på vänstergetton”. Polariseringsteorin i denna form går inte nödvändigtvis stick i stäv mot medelklasshypotesen. Snarare kan de två teorierna i bästa fall komplettera varandra.

Vilka empiriska mått kan vi då använda för att beskriva samhälls- och politisk polarisering? Det som redan sagts innebär att vi förväntar oss finna fascism där högern och vänstern är starka medan den politiska centern intar en undanskymd position. Vad gäller samhällsstruktur och ekonomi borde förekomsten av stora industriföretag – i vars kölvatten ett omfattande industriellt proletariet växer fram – vara förbunden med starka fasciströrelser. På landsbygden motsvaras detta fenomen av ett stort jordlöst proletariet till följd av att marken tillhör storbönder och godsägare medan andelen små och medelstora gårdar är jämförelsevis begränsad.

I Tyskland visade sig arbetarmiljöer *resistent* mot nazism. Stora industricentra hörde länge till NSDAP:s svagaste områden. Det är att märka att även agrara områden med ett stort lant-

arbetarproletariat visade sig svåra att erövra åt nazismen: ”Storgodstyskland” var inte något kärnområde för NSDAP. Detta berodde till stor del på att såväl industri- som lantarbetare till klart övervägande del höll fast vid vänsterpartier och misströrde det nazistiska budskapet. Det bör dock också understrykas att det största konservativa partiet i Tyskland, DNVP

Tabell 6.3 ”Polarisering” och tre fascistpartiers väljarstöd

	NSDAP (1930-32)	IKL (1936)	NS (1933)
<i>Klass</i>			
Arbetare	-	?	?
<i>Sektor</i>			
Industri	-	0	0
<i>Agrara miljöer</i>			
Jordlösa bönder	-	0	
Medelstora bönder	+	-	+
Storbönder, gods	-	+	-
<i>Partistruktur</i>			
Kommunister	-	-	0
Socialdemokrater	-	0	-
Center	+	-	+
Höger	-	+	-

Ang. teckenförklaringen se tabell 6.2

(*Deutschnationale Volkspartei*) klarade sig förhållandevis bra i konkurrensen med nazisterna; detta står i klar kontrast mot mittenpartiernas närmast katastrofala förluster till NSDAP. Polariserings teorin i sin rena variant – fascismen som en direkt produkt av den lokala kampen mellan konservativ höger och revolutionär vänster, överklass mot proletariat – förklarar alltså knappast den tyska nazismens massbas. Om vi däremot tänjer på föreställningen om politisk ”gettoisering” kommer vi säkert nära en del av dynamiken bakom massuppslutningen kring NSDAP. ”Medelklasstyskland” – protestantiska småstads- och landsbygdsregioner – var till stor del ett politiskt ”getto”, där den snabbt växande industriella arbetarklassen och dess socialistiska ideologi upplevdes som både främmande och hotfulla.

Detta sistnämnda resonemang är tillämpligt också i det finska fallet. IKL:s styrkefästen stod i första hand att finna i områden där kommunismen var en främmande fågel. I motsats till NSDAP hämtade emellertid IKL sin styrka ur tidigare konservativt röstande; det var nationella samlingspartiet som kom att tappa väljare till fascisterna. Polarisering, uppfattad som en nationell företeelse, verkar vara en nyckel till en förståelse av IKL:s massbas. De storbondedominerade landskommuner och konservativt präglade småstäder och köpingar där IKL växte sig starkt var ”det vita Finlands” hjärta där kommunismen aldrig haft en chans att hävda sig lokalt. För innevånarna i dessa lokalsamhällen var kommunismen i Finland en lika främmande – ja ”utländsk” – företeelse som det land som ansågs dirigera den kommunistiska aktiviteten.

Beträffande Norge förefaller våra data inte ge något som helst stöd åt polariseringshypotesen. Här måste dock noteras att siffrorna beskriver den nationella bilden som helhet. Tittar vi på enskilda kommuner finner vi dock exempel på att relativt starkt NS-stöd kunde stå att finna i samhällen med såväl stark socialism som stark höger – med andra ord polariserade kommuner i egentlig mening. Att dessa fall inte kunnat sätta sin prägel på statistiken som helhet visar hur instabil och svårdefinierbar ”massbas” en svag fasciströrelse kunde ha.

Sammanfattning och konklusioner

Sammanfattningsvis kan konstateras att ingen av de två teorierna verkar erbjuda en universell förklaring till det fascistiska röstandet. I det tyska fallet bör den religiösa skiljelinjen särskilt

betonas; den går på sätt och vis på tvärs mot de båda teorierna. I övrigt var den ”spontana” nazismen snarare en agrar och småstadsföreteelse än ett genuint urbant fenomen. Industri-centra var mera svårerövrade än områden karaktäriserade av lantbruk eller tertiärnärings. Arbetarklassen var till stor del oemottaglig för nazismens budskap, medan mellanskikten i hög grad slöt upp kring NSDAP. Av de politiska partierna förlorade främst de mitten-orienterade väljare till nazisterna, medan såväl vänsterpartierna som den traditionella högern klarade sig relativt bra i konkurrensen. På det stora hela motsvarar det tyska fallet föreställningen om fascismen som ”*medelklassradikalism*”, och det är också i mångt och mycket Tyskland som kommit att fungera som ett bevis på teorins riktighet både i vetenskaplig litteratur och det allmänna medvetandet.

I *Finland* var fascismen mycket tydligare ett *högerfenomen*. IKL:s massbas stod primärt att finna i konservativa, förmögna och etablerade landskommuner i västra Finland. Partiet klarade sig också bra i småstäder och köpingar med höga andelar av tertiärnärings (handel, transport, service). Utpräglade industrierter, där den politiska vänstern alltid har ett starkt fotfäste, förblev mer eller mindre utom räckhåll för IKL. Detsamma gäller de stora områden i Nordösterbotten, norra och östra Finland, där självägande småbönder utgjorde befolkningens kärna. Här lyckades agrarförbundet behålla ett starkt grepp om väljarna. Generellt var IKL:s väljarstöd rätt olik NSDAP:s. Den finska fascismen växte fram ur nationens tudelning, *polarisering*, något som givetvis starkt hängde samman med 1918 års tragiska inbördeskrig.

Det *norska NS* hade ett labilt väljarstöd både vad gäller dess geografiska tyngdpunkter och utvecklingen från val till val. I några av de största städerna blev Quislings parti en typisk ”*sekt*”. Det lyckades attrahera ungdom, studerande och vissa medelklassgrupper till sina led. I en del av det norska inlandet drog NS nytta av jordbrukets svåra ekonomiska kris. Dess anspelningar på ”bonde- och vikingaromantik” vann också i viss mån gehör här. NS misslyckades dock med sina inviter till arbetarna. Viktigt är också, att den traditionella konservatismen på det stora hela blev oemottaglig för dess budskap. Vestlandets småbönder och fiskare, alltid misstänksamma mot ”Oslopåfund”, visade heller inget som helst intresse för inviterna från NS. Allt som allt kan NS' väljarstöd möjligen betecknas som ett *mellanting* mellan tysk ”medelklassfascism” och finländsk ”högerfascism”. Härvid bör dock understrykas att det är svårt att entydigt beskriva och analysera ett så svagt partis väljarunderlag i ekologiska termer.

Vad kan då dessa olikheter i de tre partiernas masstöd bero på? Vi får i detta sammanhang bortse från faktorer som förklarar skillnader och likheter i fasciströrelsernas styrka från land till land – dessa förklaringsätt var vi redan inne på i föregående kapitel. Här vill vi enbart beröra frågan om den varierande sammansättningen i de tre partiernas väljarstöd.

En viktig *socioekonomisk* skillnad mellan Tyskland å ena sidan och de två övriga länderna å den andra hade att göra med *industrialiserings- och urbaniseringsprocessen*. Tyskland hörde under mellankrigstiden till Europas mest industrialiserade länder. Jämfört med de övriga industrialiserade länderna hade utvecklingen i Tyskland emellertid börjat *sent* och framskridit mycket *hastigt*. Storstäderna och övriga industricentra hade vuxit dramatiskt på bekostnad av landsbygd och småstäder. Det var just mellanskiktets status och position som allvarligast drabbades av denna utveckling. Den framväxande storskaliga kapitalismen erbjöd den lokale köpmannen eller hantverkaren orimlig konkurrens. Den sög bort arbetskraft och kunder från dem till storstäderna och gav upphov till en ny, politiskt stridbar arbetarklass. Den relativa trygghet och stabilitet som omgett medelklassen byttes mer och mer i en off side-position. Samhällsutvecklingen styrdes i ökad utsträckning ovanför huvudet på medelklassen, längs den axel där kraftmätningen mellan storkapitalisterna och den riksomfattande arbetarrörelsen ägde rum.

I Norge och Finland var motsvarande mekanism svagare av två anledningar. Dels hade

industrialiseringen inte framskridit lika långt som i Tyskland; Norge och alldeles särskilt Finland var fortfarande långt mera beroende av primärnäringarna än Tyskland, dels hade det traditionella småborgerskapet aldrig varit lika omfattande som i Tyskland. Mycket av det den breda klassen av småföretagare och yrkesmän svarade för i Tyskland gjordes i Norden fortfarande ”hemma på gården”, inom ramen för den traditionella agrara självhushållningen. I de icke-agrara yrkena fanns alltså mindre borgerskap att exploatera politiskt, och på grund av den långsammare industrialiseringen kände sig denna klass mindre utsatt än det tyska småborgerskapet.

Lika viktigt är emellertid att peka på vissa *politiska* förutsättningar för den fascistiska massrörelsens utformning. Att medelklassen i Tyskland kom att fylkas kring NSDAP så gott som in corpore har intima samband med dess politiska organisering. De mittenorienterade och liberala partierna – medelklassens politiska representanter – var många, mestadels små och inbördes splittrade. De hade uppstått enligt religiösa, nationalistiska, regionala och samhällssektoriella skiljelinjer. I de ekonomiska svårigheter som skakade Tyskland under mellankrigstiden – först 1920-talets ”hyperinflation” och sedan den stora depressionen i början av 1930-talet – var inget av dessa partier starkt och trovärdigt nog för att kunna tillvarata medelklassens intressen på bred basis. Det fanns alltså ett politiskt tomrum att fylla, och nazisterna lyckades göra det.

Kontrasten mot Finland är rätt tydlig. Den begränsade icke-agrara medelklassen stod i och för sig och valde mellan ett relativt starkt konservativt parti och ett svagare liberalt parti. Bland dessa väljare gjorde IKL – precis som nazisterna i Tyskland – märkbara politiska inbrytningar. De självägande små och medelstora bönderna, vilka utgjorde den statistiskt mest betydelsefulla ”medelklassen” i Finland, förblev däremot utom räckhåll för de finska fascisterna. De var både professionellt och politiskt väl organiserade, och i sistnämnda avseende kunde inget parti reellt utmana agrarförbundet. Den agrara medelklassen utgjorde alltså en sorts politisk *enhetskultur*. Detta innebar att ett partibyte var ett mycket mera dramatiskt steg än i Tyskland, där medelklassen alltid varit politiskt splittrad. De olika samhällssegmentens mottaglighet för nya politiska impulser beror således inte enbart på deras ”objektiva” behov. Minst lika viktig är styrkan i den politiska organisation man tidigare slutit upp omkring.

Partiers sätt att *profilera sig* gentemot fascismen kan också ha följder för massbasens utformning. Varje gång ett ”nytt” parti, vare sig fascistiskt, populistiskt, grönt eller något annat, dyker upp, har de ”gamla” partierna att välja mellan två huvudsakliga handlingslinjer. De kan å ena sidan välja att betona sin egenart och understryka skillnaderna mot nykomlingen. Å andra sidan finns möjligheten att överbevisa väljarna om att man redan representerar de värden nykomlingen säger sig företräda. Båda strategierna innebär vissa risker. I det förstnämnda fallet kan man missa en politisk trend och gå miste om potentiella nya väljare. I det senare fallet riskerar man att utplåna sin politiska identitet och sålunda alienera sina tidigare väljare. Därför väljer partierna oftast en medelväg. De framställer sig själva som goda patrioter, antikommunister, miljövänner eller vad nu den aktuella trenden råkar föreskriva, men betonar samtidigt att nykomlingen är suspekt på grund av t.ex. bristande demokratiskt sinnelag eller utländska förebilder.

Den norska konservatismens förmåga att värja sig mot det fascistiska hotet var väsentligt större än vad fallet var med det finska samlingspartiet. Trots åtskillig högerextremistisk turbulens främst i partiets ungdomsorganisation tog Höyre ställning mot fascismen redan 1927, och dess väljarunderlag förblev också relativt intakt. I Finland kom motsvarande ställningstagande betydligt senare, och konservatismen blev den främsta förloraren till IKL i elektoralt avseende. Olikheterna i partiernas strategival kan givetvis bero på en mängd omständigheter, och därvid torde 1918 års inbördeskrig samt den finländska kommunismens starkare ställning vara centrala faktorer. Man kan emellertid också tänka sig att Höyres klarare profil som ”*klassparti*” gjorde partiet mindre mottagligt för extrema och aktivistiska idéer.

Vissa grundläggande ekonomiska intressen skulle försvaras och detta förutsatte lag, ordning och samhällsfred. Samlingspartiet hade emellertid aldrig helt lyckats etablera sig som ”näringslivets representant” i politiken – Svenska Folkpartiet utgjorde här ett ungefär lika viktigt språkrör. Den finska konservatismen var således mindre inriktad på ekonomi och mera mottaglig för ultranationalistiska svärmerier.

När politiska partier drabbas av betydande röstförluster tenderar de att skylla på yttre omständigheter. Även i litteraturen om fascismens massbas har samhällsstrukturella och andra jämförbara faktorer tillmätts stor betydelse. Detta kan givetvis inte förnekas. Hur som helst vill diskussionen understryka även det faktum, att det i hög grad beror på partierna själva hur väl de lyckas hålla greppet om sina väljare inför nya utmaningar.

Om fascismens massbas i stort

Den europeiska fascismen hade ingen enhetlig massbas i termer av samhällsklasser, religiösa eller regionala anknytningar. Typiskt för fascismen var snarare att den exploaterade politisk potential där den stod att vinna, vände sig till grupper som av någon anledning var politiskt lämnade ”vind för våg”. I Tyskland, Finland och Norge visade sig arbetarklassen resistent mot fascism. Tittar vi på flera länder i Östeuropa visar det sig emellertid att fascisterna gjorde betydande inbrytningar just i städernas arbetarklass. Denna stod nämligen längst ner i den urbana hierarkin som ofta toppades av etniska minoriteter, däribland ett starkt judiskt inslag. På grund av den socialistiska rörelsens svaghet, som i sin tur berodde på den politiska repressionen, hade den urbana arbetarklassen inget givet politiskt hemvist. Fältet stod därför öppet för fascisterna.

Exemplet visar med all önskvärd tydlighet att fascismens massbas var mångtydig. Även i klasshänseende var den europeiska fascismen något av en ”politikens supermarknad”.

Litteratur

Childers, Thomas, *The Nazi Voter. The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919-1933*, Chapel Hills & London 1983: The University of North Carolina Press.

Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvet & Guri Hjeltnes, *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*, Oslo 1982: Pax Forlag.

Danielsen, Rolf & Stein Ugelvik Larsen (red.), *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*, Bergen & Oslo & Tromsø 1976: Universitetsforlaget.

Djupsund, Göran & Lauri Karvonen, *Fascismen i Finland: högerextremismens förankring hos väljarkåren 1929-1939*, Åbo 1984: Åbo Akademis Förlag.

Hamilton, Richard F., *Who Voted for Hitler?*, Princeton, New Jersey 1982: Princeton University Press.

Heberle, Rudolf, *Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932*, Stuttgart 1963: Deutsche Verlags-Anstalt.

Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, München 1941: Zentralverlag der NSDAP.

Karvonen, Lauri, *From White to Blue-and-Black. Finnish Fascism in the InterWar Era*, Helsingfors 1988: Societas Scientiarum Fennica.

Laqueur, Walter (red.), *Fascism. A Reader's Guide*, Harmondsworth 1976: Pelican Books.

Lindström, Ulf, *Fascism in Scandinavia 1920-1940*, Stockholm 1985: Almqvist & Wiksell International.

Lipset, Seymour Martin, *Political Man. The Social Bases of Politics*, Baltimore, Maryland

1981: The Johns Hopkins University Press.

Moore, Barrington Jr, *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lora and Peasant in the Making of the Modern World*, London 1967: Allen Lane the Penguin Press.

Mühlberger, Detlef (red.), *The Social Basis of European Fascist Movements*, London & New York & Sydney 1987: Croom Helm.

Passchier, Nico, "The Electoral Geography of the Nazi Landslide. The Need for Community Studies", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvvet & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsö 1980: Universitetsforlaget.

Sohn-Rethel, Alfred, *The Economy and Class Structure of German Fascism*, London 1987: Free Association Books.

Ugelvik Larsen, Stein, "The Social Foundations of Norwegian Fascism 1933-1945. An Analysis of Membership Data", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvvet & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsö 1980: Universitetsforlaget.

Uola, Mikko, *Sinimusta veljeskunta. Isänmaallinen kansanliike 1932-1944*, Helsinki 1982: Otava.

Wippermann, Wolfgang, *Europäischer Faschismus im Vergleich 1922-1982*, Frankfurt am Main 1983: Suhrkamp Verlag.

7. Fascisten

Valstatistiken och ekologdata illustrerar fascismens sociala fundament i stora svep. De ger oss kunskap om hur rörelsens hängde samman med centrala samhälleliga skiljelinjer av socioekonomisk, kulturell och politisk art. Förmodligen bättre än någon annan metod erbjuder ekologanalysen en generell överblick över de mekanismer som drev folk till att stödja fascismen eller att motsätta sig den.

Det är emellertid den individuella handlingen som är politikens grundenhet. Utan enskilda individers aktivitet skulle vi inte kunna teckna de generella aggregerade mönster som manifesterar sig i t.ex. valresultat, politisk organisering och massaktioner. Vilka mekanismer som på det individuella planet faller avgörandet tillhandahåller ekologanalysen som sagt inte någon säker kunskap om. Då valundersökningar, baserade på intervjuer och enkäter, inte förekom under mellankrigstiden, är studiet av val här överhuvudtaget en svårframkomlig väg.

Studier av fascistiska rörelser på individnivån har porträtterat fascistiska ledare, aktivister, medlemmar och sympatisörer. Generellt kan sägas, att ju högre i hierarkin man kommer desto mera avviker personerna från medlems- eller väljarkåren i stort både vad gäller socioekonomisk bakgrund och psykologiska egenskaper. I det följande koncentreras intresset till studier av *grupper* av fascistiska medlemmar, aktivister och sympatisörer snarare än enskilda ledargestalter. Först diskuteras ett par teorier av närmast sociologisk karaktär: de studerade individernas sociala karaktäristika står i förgrunden. Kapitlet avslutas med reflexioner kring rent psykologiska angreppssätt inom studiet av fascism.

Innan vi går in på dessa studier är det på sin plats med några generella anmärkningar om studiet av fasciströrelser på individnivån. Man kan nämligen få starkt varierande resultat beroende på vilken utvecklingsfas av en rörelse man studerar. Det finns en särskild dynamik i en folkrörelses tillväxt och samhälleliga roll som gör att olika typer av individer tenderar att framträda med olika styrka under skilda faser. Vad gäller fascismen kan man med lätthet urskilja fyra typiska skeden. Man kan för det första tala om en *förorganisationell* fas. Under

denna består fascismen av disparata smågrupper utan någon klass organisatorisk ram; man kan på detta stadium inte tala om någon massrörelse. Den egentliga massrörelsen skapas då de olika grupperna vuxit till sig och närmat sig varandra så pass att de börjat uppfatta sig som en helhet med riksomfattande ambitioner. Lyckas rörelsen i dessa ambitioner kan den då bli en dominant faktor i politiken. Förr eller senare tar emellertid tillväxten slut, och rörelsen inträder så småningom i en fjärde fas – som givetvis inte förutsätter att rörelsen dessförinnan blivit dominerande i samhällslivet: massrörelsen börjar krympa, den blir en rörelse i nedgående.

De individer som fylkas kring de fascistiska idealen under den första fasen kan sägas utgöra rörelsens hårda kärna. De är ”alte Kameraden”, de har tagit betydande sociala, politiska och även ekonomiska risker i och med att de engagerat sig för fascismen. De kan därför förväntas ha en mycket speciell samhällelig bakgrund och särskilda personliga och psykologiska motiv. Den andra fasen representerar så en ”ren” *fascistisk massrörelse*. Den ger på sätt och vis den mest representativa bilden av det fascistiska fotfolket: det rör sig om personer som anslutit sig till fascismen på grund av dess budskap snarare än dess position och makt. Under den tredje fasen blir emellertid just det sistnämnda motivet allt viktigare: en allt större del av dem som nu söker sig till rörelsen gör det av *opportunistiska* skäl. De som slutligen blir kvar i rörelsen trots att den hamnat på den förlorande sidan utgör återigen en fascistisk *kärntrupp*, individer som trots det politiskt inopportuna läget framhårdar i sin tro på och lojalitet mot de fascistiska idealen.

Utifrån ett generellt teoretiskt intresse för drivkrafterna bakom fascismen ter sig den tredje, ’opportunistiska’ fasen av fascism mindre intressant än de övriga faserna. Vidare kan man konstatera, att ju större en massrörelse blir, desto mera tenderar dess medlemskår att bekräfta de slutsatser man kunnat ana sig till på basis av valundersökningarna: medelklassorientering eller polarisering, regionala, religiösa eller språkliga faktorer. Det är således främst i fråga om den tidigare fasen, angående de verkliga aktivisterna som speciella förklaringar behövs.

Sociologiska teorier

”Marginaliserade individer”

I ett statistiskt, traditionellt samhälle vet var och en sin plats. Ens arbete, förmögenhet, religion och etniska tillhörighet bestämmer ens position i samhällshierarkin. Att byta plats i hierarkin är oerhört svårt; i själva verket bygger hela samhällsbalansen på att sådana försök inte förekommer, i varje fall inte i någon större utsträckning. Ur individens synpunkt kan detta innebära att man föds till överklassmedborgare eller till proletär; ojämlikheten är medfödd och bestämmer över ens liv. Samtidigt är ens grupp tillhörighet klar: man vet var man hör hemma, ens kulturella och sociala identitet är självklar och skapar en form av grundläggande socialpsykologisk trygghet även där den ekonomiska tryggheten lämnar en hel del övrigt att önska.

När stora sociala och ekonomiska omvälvningar inträffar – t.ex. industrialisering, urbanisering, krig – påverkas samhällets grupp hierarkier ofta i hög grad. Individer ur lägre klasser ges tillfälle till *social mobilitet* uppåt; samtidigt kan vissa andra gruppers status hota att minska. Första världskriget kom att accelerera många av de sociala omstruktureringar som redan inletts under de föregående perioderna: industrialisering, urbanisering, massproduktion och kommersialisering. I krigets kölvatten följde därför oerhörda påfrestningar för de invanda klass- och grupp mönstren i Europa.

Varken på samhälls- eller individnivå är emellertid förändringar i klasstatus och grupp lojalitet snabba och entydiga processer. Gamla barriärer och lojaliteter försvinner inte över en natt. För många innebär förändringarna i själva verket en grundläggande *identitetskris*: man hamnar s.a.s. i *marginalen* mellan olika huvudgrupper och klasser i samhället. Ett flertal författare har sett denna marginalisering som ett huvudmotiv bakom det individuella engagemanget i fascistiska rörelser. Dessa tankegångar har kommit till uttryck på många sätt. T.ex. Wolfgang

Sauer skriver att fascismen kom att bli en politisk rörelse för dem som förlorat på moderniseringsprocessen (1967, 404-422). Andra karaktäriserar fascismen som de ”rotlösa rörelse” och betonar det ”främlingskap” fascisterna upplevt i förhållande till det moderna samhället. Vi har kort sagt att göra med individer som kommit vilse i samhället; de vet inte säkert var de hör hemma, deras socio-ekonomiska status och kulturella bakgrund skapar olikartade förväntningar och lojalitetskonflikter.

Bokstavligt uppfattat innebär ”marginalitet” att en person befinner sig utanför de stora, avgörande grupperna i samhället; marginalitet i denna bemärkelse innebär definitionsmässigt att begreppet är oanvändbart så fort vi talar om fascismen som omfattande massrörelse: för att bli en massrörelse måste en ideologi kunna attrahera även andra än ”marginella individer”. De som förfäktat ”marginalteorin” har också oftast talat om specifika mindre grupper av fascister, icke sällan personer som attraherades till rörelserna på ett tidigt stadium. Att beskriva just dessa personers situation och bevekelsegrunder är en viktig uppgift. De hade ofta en avgörande betydelse för rörelsens utveckling som helhet: de var med om att prägla rörelsens specifika inriktning och politik. Samtidigt vore det alltför inskränkt att betrakta marginaliseringen som ett *rent individuellt* fenomen, som drabbar enskilda individer på ett helt osystematiskt sätt: det finns grupper och kollektiv där marginaliseringen är vanligare än hos andra segment av befolkningen.

Studier rörande olika fascistiska rörelser tyder på att *social mobilitet* kännetecknade en stor del av medlemmarna. I själva verket förefaller både *socialt stigande* och *socialt sjunkande* individer lika väl som geografiskt rörliga personer ha varit överrepresenterade. En analys av ett urval om 306 NSDAP-medlemmar från tiden före 1933 visade att ca 56 procent (174 st.) var geografiskt mobila, ca hälften (161) socialt mobila och närmare en tredjedel (97 st.) både geografiskt och socialt rörliga. En betydande del hade alltså både nyligen bytt bostadsort och var i färd med att byta social status; endast knappt 20 procent av de undersökta nazisterna var varken socialt eller geografiskt mobila. Peter H. Merkl som svarar för denna undersökning talar om att de flesta av de studerade individerna befann sig, oberoende av yrke och ställning, i en sorts mellanställning (”in-between status”): ”Sergeanten som aldrig lyckades bli officer, folkskolläraren som kände sig nedvärderad av akademiskt utbildade personer eller den som fötts till en halvproletär ställning är typiska exempel...” (1980, 269-270).

Specialstudier av olika grupper i skilda länder erbjuder en inblick i de konkreta mekanismer som spelade in här. I en studie av en grupp österrikiska intellektuella, vilka gått in för nazismen, visar John Haag hur *akademikernas* radikalt försämrade samhällsstatus i Österrike (och i den tysktalande världen överhuvudtaget) skapade en längtan tillbaka till ståndssamhällets harmoni. Fascismens löfte om organisk nationell enhet och ett på sakkunskap baserat samhällsstyre föreföll motsvara detta behov. Att nazismen förkastade både marxismens och kapitalismens materialism och betonade *idealismen* var också av central betydelse. I den tysktalande, särskilt den österrikiska akademiska traditionen fanns det nära nog en besatthet med *der Geist*: det andliga, idéerna, faller i sista hand avgörandet i historien. Nazismens råbarkade yta skulle med tiden, trodde de intellektuella, poleras med den *Regierungskunst* akademikerna kunde erbjuda. Alltså: akademiker som klass skulle upphöjas till sin forna status och det andliga skulle vinna terräng på det materiellas bekostnad tack vare nazisterna. Att bägge förväntningarna kom på skam behöver – i den historiska efterklokhetens belysning – knappast betonas.

De akademiker Haag beskriver tillhörde en socialt sjunkande grupp. Som de nyss presenterade siffrorna från Tyskland visade kan emellertid även stigande social status innebära marginalisering. I stora delar av Europa, alldeles särskilt i Östeuropa, var *universitetsstuderande* ett viktigt inslag i fascistiska rörelser. En specialstudie av det rumänska Järngardet visar att de många studentmedlemmarna i rörelsen upplevde en dubbel rotlöshet. De stod främmande inför den intellektuella kulturen i städerna och vid

universiteten, då denna helt och hållet var en importprodukt från Västeuropa – viktigt var dessutom det starka etniska minoritetsinslaget i städernas kulturkretsar. Samtidigt var de fjärrmade från sin nationella rumänska kultur – upprätthållen i landsbygdens statiska, ålderdomliga bysamhällen-genom sin utbildning. Denna identitetskris löstes på ett sätt som kom att bli karaktäristiskt på många håll i Europa. De intellektuella började identifiera sig med folket och glorifiera dess traditionella livsstil och värderingar. Det var på denna grund nationens framtid skulle byggas, och de intellektuella skulle ställa sig i spetsen för denna gemenskap. Denna längtan efter det genuina och ursprungligt folkliga kunde utnyttjas av den fascistiska rörelsen och kom att färga av sig på rörelsens budskap särskilt i dess inledande fas.

Det rumänska exemplet är ingalunda en isolerad företeelse. Undersökningar från andra länder bekräftar uppfattningen att fascismen gynnades av den starkt utvidgade högre utbildningen. De nya, omfattande studentgenerationerna representerade segment och regioner som tidigare saknat tillgång till universiteten. En kollision mellan deras folkliga ursprung, de gamla akademiska traditionerna och den urbana livsstilen var oundviklig. T.ex. i Finland ledde detta till extrem studentnationalism i form av AKS (Akademiska Karelen-Sällskapet). Ett av organisationens centrala angreppsmål var finlandssvenskarna, vilka på 1920-talet fortfarande var kraftigt överrepresenterade i universitetsvärlden. AKS blev med tiden en viktig stöttepelare för finsk fascism som helhet.

Marginaliseringen var inte ett enkelt eller entydigt fenomen. Olika typer av grupper och individer kunde komma i kläm på grund av samhällsutvecklingen och därigenom hamna utanför de stora centrala samhällsgemenskaperna. Trots denna komplexitet utgör marginalisering en nyckel till en förståelse av ett fascistiskt engagemang även mera allmänt.

Fascismen som generationsrevolt

Steget från studenter till en allmän diskussion om fasciströrelsernas åldersstruktur är inte långt. Härvid har den entydiga slutsatsen i så gott som hela Europa varit, att fascismen var en utpräglad *ungdomlig* rörelse. Dess medlemskår hade ett betydligt starkare inslag av unga personer – och då är det uttryckligen och nästan uteslutande frågan om unga män – än befolkningen i stort. Samtidigt avvek fascismens åldersstruktur även från de flesta etablerade partiers.

En förklaring till fascismens ungdomliga karaktär kunde tänkas vara det starka inslaget veteraner från världskriget. Av dessa var ju en stor del fortfarande under trettio år gamla efter kriget. Det råder knappast något tvivel om att de ofta rotlösa massorna av krigsveteraner erbjöd ett viktigt rekryteringsunderlag för fascismen. Alla länder hade emellertid inte krigsveteraner. Längre fram, under de avgörande åren på trettioalet, var veteranerna inte längre något ungdomligt inslag: de yngsta var redan kring 35 år vid tiden för *Machtergreifung* i Tyskland 1933. Trots detta bestod fascismens åldersstruktur oförändrad, vilket följande tabell klart visar.

Tabell 7.1 Åldersfördelningen hos medlemmar av nazist- och vänsterpartier i Tyskland och Österrike (%)

TYSKLAND ÖSTERRIKE

Ålder	Nazister	Soc.dem.	Komm.	Ålder	Nazister	Soc.dem.	Hela befolkn.
-28	54.3	13.4	50.0	18-30	42.7	18.1	31.1
29-39	29.4	33.9	25.0	31-40	21.2	26.5	22.0
39-48	11.5	31.4	30.0	41-50	17.2	27.3	17.1
49-	4.8	21.3	5.0	51-	18.9	28.1	29.8
	N=301	N=503	N=40				

Källa: Merkl 1980(B), 768.

Tabellen är representativ vida utöver de geografiska och kvantitativa gränser som anges här. Fascismen var en starkt ”ungdomlig” rörelse, och ”bort med gamlingarna” utgjorde ett viktigt propagandatema för en rad europeiska fasciströrelser. De etablerade partierna, här representerade av socialdemokratin, uppvisade en äldre medlemskår och överhuvudtaget en annorlunda åldersprofil. Signifikant är vidare att det fanns slående likheter mellan nazister och kommunister i fråga om medlemskårens åldersstruktur. Den revolutionära kommunismen, som vädrade morgonluft i ryska revolutionens kölvatten, var på sätt och vis en liknande nykomling som fascismen på den politiska arenan. Båda var *anti-systempartier* och båda var starkt orienterade mot *direkt aktion* i stället för traditionella – och långsamma – politiska metoder.

Att ungdomen drogs till ytterligheterna i politiken förklaras av flera omständigheter, både allmänna och sådana som var specifika för mellankrigsperioden. Man kan säga att generationsfaktorn alltid spelar in i de politiska stämningarna och att det hos ungdomen alltid finns en strävan att finna radikala alternativ till de ståndpunkter tidigare generationer företrätt. Samtidigt bör det framhållas, att den generation som uppnådde vuxen ålder efter första världskriget på många sätt låg längre än normalt från de närmast föregående generationerna. Det är inom socialpsykologin vanligt att tala om de *världsbildsformande åren* (formative years), de sista ungdoms- och första vuxenåren. Under denna tid läggs den grund på vilken de centrala sociala och politiska attityderna baseras; dessa ändras normalt inte på något avgörande sätt under ens livstid. De som var födda före 1895 kan sägas ha vuxit upp i en fredlig, ja harmonisk värld. Nästa generation, de som bildade stommen i arméerna under kriget, hade präglats av ett helt annat psykosocialt tillstånd. De hade skakats av krigserfarenheten, men kunde samtidigt relatera till den patriotism och sammanhållning de erfarit under krigsåren. De som fötts för sent för att hinna rekryteras till fronterna hade ytterligare en radikalt annorlunda världsbild. De traditionella värderingarna, vilka i politiken representerades av de etablerade partierna, bar i deras ögon skulden till att världskrigets katastrof brutit ut. Inte heller det nya system där dessa gamla partier efter kriget fortsatte att verka imponerade särskilt på denna ”*förlorade generation*”. Den parlamentariska demokratin, byggd på de ständiga kompromissernas bräckliga grund, var ett system med inbyggd instabilitet, korruption och kriser. Det krävdes nya kvastar som kunde sopa rent i maktens unkna korridorer: handling, inte förhandling, var lösenordet. Var helst den direkta handlingen ersatte traditionella politiska kanaler fylkades den unga generationen: i kommunistiska röda garden, i konservativa skyddskårer och medborgargarden lika väl som i fascistiska stormtrupper. Den ”naturliga” ungdomliga radikalismen förstärktes av det speciella avstånd världskriget skapat mellan generationerna.

Psykologiska teorier

Politologiska och sociologiska teorier ser individen och grupper av individer som en agent för olika ’samhälleliga krafter, som kanaliseras i politiskt handlande i form av ideologier, rörelser och partier. Trots att enskilda individer mycket väl kan stå i centrum för dylika studier är det dock *samhällsperspektivet* som erbjuder förklaringarna. Det finns faktorer ute i samhället – de må sedan känneteckna samhället i stort eller enbart individernas närmiljö – som framkallar politiska reaktioner på det individuella planet.

I psykologisk teori är perspektivet det omvända. Här står individens inre egenskaper, dvs. *personligheten*, i centrum. Det är personlighetsdragen som anger villkoren för hur man reagerar på samhälleliga impulser och hur man ställer sig till olika politiska och ideologiska budskap. Psykologins bidrag till studiet av politiskt beteende består då i första hand i analyser av hur olika personlighetstyper ser ut, hur de tillkommer och hur de är relaterade till olika typer av politiskt beteende.

Ett psykologiserande grepp på olika aspekter av europeisk fascism har ingalunda varit

ovanligt i litteraturen. Naturligt nog har de centrala ledargestalterna – och då givetvis främst Hitler – utsatts för ingående personlighetsanalyser. Här förbigås dessa specialstudier emellertid. I stället skall uppmärksamheten riktas till den brett empiriskt upplagda forskning inom socialpsykologin som blivit känd som studiet av den *auktoritära personligheten*. Denna studieinriktning har framför allt kommit att förknippas med Theodor Adorno.

Denna forskning har rötter i två vitt skilda psykologiska traditioner. Den ena – och mera kausalteoretiskt inriktade – är den freudska psykoanalysen. Särskilt två namn representerar ett ambitiöst försök att utifrån de psykoanalytiska erfarenheterna formulera en socialpsykologisk teori: Wilhelm Reich och Erich Fromm. Båda var uttryckligen intresserade av fenomenet fascism, något som var naturligt med tanke på att de arbetade aktivt på 1930- och 1940-talet. Reichs arbete ”Fascismens masspsykologi” utkom 1933, Fromms ”Flykten från friheten” 1941.

Den psykoanalytiska forskningen bygger på en klinisk metod. Det empiriska faktaunderlaget hämtas från mycket djupgående analyser av enskilda patienter. Detta innebär givetvis begränsningar för den empiriska räckvidden i den socialpsykologi som psykoanalytikerna ville bygga upp. Reichs och Fromms stora arbete bygger därför på en överföring av det tidigare psykoanalytiska resultaten till det samhälls- och politiska området snarare än på nya empiriska rön som uppnåtts genom socialpsykologiskt inriktade forskningsprojekt. Båda betonade familjens roll som den primära agenten för social kontroll. Inte bara värderingar och trosföreställningar utan framför allt den grundläggande karaktärsstrukturen och relationen mellan auktoritet och underkastelse bestäms enligt psykoanalysen genom upplevelserna i familjesfären. För Reich är den psykoanalytiska föreställningen om den *undertryckta sexualiteten* också central. I mångt och mycket ser han den tyska nationalsocialismen som en produkt av det tyska småborgerskapets rigida inställning i sexualmoraliska frågor. Precis som den ursprungliga kliniska psykoanalysen såg neurosen som ett resultat av undertryckta sexuella behov betraktade Reich den tyska nationalsocialismen – i mångt och mycket en medelklassens rörelse även i socioekonomiskt avseende – som en *kollektiv neuros*, ytterst baserad på en överdrivet restriktiv sexualmoral.

Steget från enskilda patienter på psykiatriska mottagningar till verkligt representativa socialpsykologiska studier är långt. Det ligger följaktligen i psykoanalysens natur att den socialpsykologi den skulle producera i första hand skulle bli teoretisk – eller spekulativ, som dess kritiker hävdade. När studiet av den auktoritära personligheten kom i gång i början av 1940-talet sökte man därför stöd för den empiriska och metodologiska utvecklingen på ett annat håll. I USA hade nämligen studiet av *politiska opinioner* tagit fart på 1930-talet. Härvid hade begreppet *attityd* etablerats som socialpsykologiskt centralbegrepp. Attityder sågs som grundläggande dispositioner (anlag, läggning) som bestämmer ens sätt att reagera på samhälls- och politiska impulser och ens mottaglighet för olika ideologier och politiska alternativ. Attitydundersökningarna var – i motsats till den nyss beskrivna kontinentala inriktningen – beskrivande och ”korrelationella”. De byggde inte på någon enhetlig teori; i själva verket var det teoretiska inslaget ofta ganska tunt i dem. I stället utvecklade de metoder och statistiska analystekniker i syfte att beskriva och mäta olika typer av attityder och finna samband mellan dem samt med olika yttre faktorer.

Tillsammans med tre andra kolleger började Adorno söka samband mellan personlighetsdrag och politisk orientering. Den teoretiskt vägledande föreställningen i bakgrunden var inspirerad av den psykoanalytiska skolan. Särskilt föreställningarna om psykologiskt *självförsvar* (ego-defense) och trycket mot *konformitet* (anpassning) låg i linje med Reichs tidigare teoretiska arbete. ”Ego-defense” innebär förträngning av grundläggande fakta om en själv och ens motiv, inklusive sexuella behov. Konformitetsbehovet – ett behov att bli accepterad genom att man underordnar sig den kollektiva moralen – är som teoretiskt begrepp starkt influerat av Reichs analyser av den tyska medelklassen. Metodologiskt utnyttjade Adorno och hans

medarbetare däremot i hög grad den utveckling som den amerikanska attitydforskningen svarat för. Resultatet av Adornos och hans kollegers forskning presenterades år 1950 i en bok som med rätta kan kallas en klassiker: *The Authoritarian Personality*.

Den forskning som utmynnade i boken om den auktoritära personligheten började egentligen med ett empiriskt intresse för antisemitism och därmed sammanhängande attityder. Gradvis utvidgades emellertid problematiken till att gälla ett bredare spektrum av attityder, tills författarna slutligen konstruerade sin berömda *auktoritarianism-skala* eller *F-skala*, så kallad därför att forskarna antog att dess dimensioner särskilt starkt skulle sammanhänga med en fascistisk åskådning i politiken.

Adorno och hans medarbetare antog att det finns ett antal personlighetsdimensioner vilka är typiska för den auktoritära personligheten. Kring dessa dimensioner konstruerades ett antal påståenden, vilka utgör mått på ifrågavarande dimension. Själva materialinsamlingen skedde genom intervjuer, varvid svarspersonerna fick ange i vad mån de instämde i de olika påståendena. Intervjuobjekten visste givetvis inte att frågeställarna var ute efter att fastställa graden av auktoritarianism i deras personlighet.

Nedan presenteras de centrala dimensionerna tillsammans med exempel på påståenden som användes som mått på respektive dimension.

Konventionalism: ett styvt fasthållande vid konventionella medelklassvärderingar. ”Lydnad och respekt för auktoritet är de viktigaste dygder barn borde lära sig”. ”Om folk pratade mindre och arbetade hårdare, skulle alla ha det bättre”. ”Affärsmannen och fabrikören är mycket viktigare för samhället än konstnären och professorn”.

Underkastelse inför auktoritet: okritisk och idealiserande attityd till de ledande representanterna för den egna gruppens moralregler.

”Unga människor får ibland upproriska tankar i huvudet, men när de blir äldre borde de komma över dem och stadga sig”.

”Vad det här landet behöver mest, mera än lagar och politiska program, är några modiga, outtröttliga och hängivna ledare för vilka folk kan ha förtroende”.

”Ingen har någonsin lärt sig något verkligt viktigt utan att gå igenom lidanden”.

Auktoritär aggression: en tendens att söka, fördöma, förkasta och bestraffa avvikelser från konventionella värderingar.

”En person som har otrevligt sätt, dåliga vanor och en dålig uppfostran kan inte vänta sig att komma överens med anständiga människor”.

”Vad ungdomen behöver mest är strikt disciplin, sträng beslutsamhet och en vilja att arbeta och kämpa för familjen och landet”.

”De flesta av våra samhällsproblem skulle lösa sig om vi på något sätt kunde göra oss av med morallösa, ohederliga och klenmodiga människor”.

”*Anti-intracception*”: motstånd mot det subjektiva, fantasirika och känslösa.

”När en människa har ett problem eller ett bekymmer är det bättre för henne att inte grubbla över det utan hålla sig sysselsatt med roligare saker”.

”Nu för tiden snokar folk mera och mera i sådana angelägenheter som borde få förbli personliga och privata”.

Vidskepelse och stereotyper: tro på mystiska krafter som styr ödet, benägenhet att tänka i termer av rigida kategorier.

”Vetenskapen har sin plats i samhället, men det finns många viktiga ting som aldrig riktigt

kan begripas genom mänskligt förnuft”.

”Varje person borde hysa fullständig tillit till någon övermänsklig makt vars beslut han lyder utan minsta tvekan”.

”Folk kan delas i två olika klasser: de svaga och de starka”.

”Krig och samhällsproblem kan någon gång ta slut genom en jordbävning eller en översvämning som förstör hela världen”.

Makt och barskhet: fixering vid sådana relationer som dominans – underkastelse, svag – stark, ledare – ledda; identifikation med maktgestalter, överdriven betoning av styrka och fasthet.

”Ingen svaghet eller svårighet kan hindra oss om vi har tillräckligt med viljestyrka”.

”En förolämpning mot vår ära bör alltid vedergällas”.

”De flesta människor inser inte hur mycket våra liv kontrolleras genom hemliga intriger”.

Destruktivitet och cynism: allmänt fientlig inställning till omvärlden, förlöjligande av det humana.

”Då människonaturen är sådan som den är, får vi räkna med att det alltid kommer att finnas krig”.

”Ju bättre man lär känna folk desto mera föraktar man dem”.

Projicering: benägenhet att tro att farliga saker jämt är på gång i världen: projicering utåt av omedvetna emotionella impulser.

”Nu för tiden, då så många slags människor rör sig överallt och beblandar sig med varandra, får man vara extra mycket på sin vakt så man inte drar på sig en infektion eller sjukdom från dem”.

”Grekernas och romarnas vilda sexualliv var tamt i jämförelse med en del av de historier som pågår i det här landet, även i sammanhang där folk säkerligen minst anar det”.

Sex: överdriven fixering vid det sexuella.

”Sexualbrott, sådana som våldtäkt och antastande av barn, förtjänar mera än fängelsestraff; sådana brottslingar borde spöas offentligt eller utsättas för något ännu värre”.

”Homosexuella är knappast bättre än brottslingar och borde följaktligen bestraffas hårt”.

Dimensionerna har testats upprepade gånger på såväl amerikanska som tyska svars personer. Intervjuobjekten har dessutom valts så att kommunistiska och fascistiska svars personer kunnat kontrasteras mot varandra samt mot ytterligare kontrollgrupper med individer som varken hyst fascistiska eller kommunistiska åsikter i politiken. Generellt kan sägas att resultaten upprepade gånger bekräftat, att det finns en personlighetstyp där F-skalan dimensioner förenas. Korrelationerna mellan de olika dimensionerna i skalan var mycket höga; de mätte med andra ord samma generella personlighetsfaktor.

Vad gäller den politiska dimensionen var resultaten synnerligen intressanta. Det visade sig för det första, att personer som i politiken gett sitt stöd till det fascistiska alternativet, erhöll de högsta värdena på F-skalan. Till denna del var Adornos ursprungliga hypotes korrekt. Däremot fick forskarna mot sin förväntan konstatera, att även *kommunistiska* svars personer erhöll höga värden på auktoritarianism. Detta gick stick i stäv mot deras ursprungliga föreställning om att auktoritarianismen över huvud taget endast var förknippad med den politiska högern. Forskningen kring F-skalan visade med stor konsekvens, att fascister och kommunister låg betydligt närmare varandra än kontrollgruppen vad gäller auktoritarianism.

Detta resultat hade viktiga följder för den fortsatta fascismforskningen. Den tidigare nämnda

boken "Political Man" av Seymour Martin Lipset (se kap. 6) baserades just på insikten om att det fanns auktoritarianism i skilda politiska läger. Vidare fick den tidvis omstridda s.k. *totalitarianismteorin* härigenom också en grund att bygga på i socialpsykologiskt avseende. Denna inriktning, vars centrala tankegångar står att finna i boken "Totalitarian Dictatorship and Autocracy" av Carl J. Friedrich och Zbigniew Brzezinski (1956), hävdar kort uttryckt att fascism och kommunism är delar av ett och samma fenomen, den totalitära ideologin och världsbilden. De har vissa grundläggande axiom om individ kontra kollektiv, statens väsen och ideologins roll gemensamma, varför de även i praktisk politik kommer att utnyttja i stort sett likartade metoder. Teorin råkade i vanrykte under den radikala vågen fr.o.m. slutet av sextioalet; den sågs som ett västligt propagandainstrument i kalla krigets tjänst. I och med det växande behovet av kritisk självvrannsakning i Östeuropa kan den mycket väl vara på väg mot en ny renässans.

Forskningen kring den auktoritära personligheten gav en bred bild av de grundläggande attityder och personlighetsdrag som ligger bakom ett engagemang i och stöd för fascistiska och andra icke-pluralistiska ideologier och politiska rörelser. Samtidigt ger denna psykologiska kontribution till den politiska vetenskapen ett beskrivande, ja nära nog tautologiskt intryck. Med en kritisk (och något elak) formulering skulle man kunna säga att den lärt oss att "auktoritära personlighetsdrag sammanhänger med ett stöd till auktoritära strömningar, rörelser och partier i politiken". Till stor del är detta för all del ett efterklott perspektiv på saken: det är först i och med denna forskning vi fått stifta bekantskap med den auktoritära personlighetstypen och dess samband med politik och ideologier. Hur som helst ger forskningen inga empiriskt underbyggda svar på frågan om hur och varför dessa speciella personlighetsdimensioner uppkommer. På denna punkt är vi fortfarande hänvisade till Reichs och Fromms teoretiskt-spekulativa arbeten. Det är otvivelaktigt sant att fascister visat sig ha just sådana personlighetsdrag som dessa båda författare redan före andra världskriget antog i sina böcker och artiklar. Varken de eller någon annan har emellertid erbjudit direkta empiriska bevis för att de auktoritära dragen är en produkt av de mekanismer psykoanalysen utpekar.

Litteratur

Adorno, Theodor W., Else Frenkel-Brunswick, Daniel J. Levinson & R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality*, New York 1950: Harper & Row Bros.

Alapuro, Risto, "Students and National Politics: A Comparative Study of the Finnish Student Movement in the Interwar Period", *Scandinavian Political Studies* 8 (1973), ss. 113-140.

Christie, Richard & Marie Jahoda (red.), *Studies in the Scope and Method of the Authoritarian Personality*, Glencoe, Illinois 1954: The Free Press.

Dicks, H.V., "German Personality Traits and Nazi Ideology", ingår i Daniel Lerner (red.), *Propaganda in War and Crisis*, New York 1951: Steward.

Friedrich, Carl J. & Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York 1963: Fredrick A. Praeger.

Fromm, Erich, *Escape from Freedom*, New York 1960: Holt.

Haag John, "Marginal Men and the Dream of the Reich: Eight Austrian National Catholic Intellectuals, 1918-1939", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvat & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980: Universitetsforlaget.

Hagtvat, Bernt & Reinhard Kiihnl, "Contemporary Approaches to Fascism: A Survey of Paradigms", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvat & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980:

Universitetsforlaget.

Lasswell, Harold D., *The Psychopathology of Politics*, Chicago 1930: The University of Chicago Press.

Levinson, Daniel J., "Personality, Political: Conservatism and Radicalism", ingår i Daniel L. Sills (red.), *International Encyclopedia of the Social Sciences* Vol. 12, New York 1968: The Macmillan Company & The Free Press.

Lipset, Seymour Martin, *Political Man. The Social Bases of Politics*, Baltimore, Maryland 1981: The Johns Hopkins University Press.

Merkel, Peter H., "The Nazis of the Abel Collection: Why They Joined the NSDAP", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980: Universitetsforlaget.

Merkel, Peter H. (B), "Comparing Fascist Movements", ingår i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen & Oslo & Tromsø 1980: Universitetsforlaget.

Nelson, E., "Attitudes: 1. Their Nature and Development", *Journal of General Psychology*, 1939, 21, ss. 367-399.

Reich, Wilhelm, *The Mass Psychology of Fascism*, New York 1970: Farrar, Straus & Giroux, Inc.

Rintala, Marvin, *Three Generations: The Extreme Right Wing in Finnish Politics*, Bloomington, Indiana 1962: The Indiana University Press.

Sauer, Wolfgang, "National Socialism: Totalitarianism or Fascism?", *American Historical Review* 73:2 (1967), ss. 404-422.

8. Avslutning

De olika kapitlen i denna framställning torde ha gjort klart att det inte existerar och troligen inte heller kan skapas någon enhetlig *fascismteori*. De förklaringar som erbjuds siktar i stället på att förklara olika *aspekter* av detta fenomen. Vi har varit inne på bland annat historiska, geopolitiska, socioekonomiska och psykologiska förklaringstyper. Är det då så att vi får nöja oss med att ha skilda förklaringsansatser på olika analysnivåer, eller kan nivåerna förenas till en mera heltäckande modell över europeisk fascism?

Två olika samhällsvetenskapliga synsätt står i konflikt med varandra här. Å ena sidan har vi den *metodologiska individualismens* krav på att alla samhällsliga företeelser borde kunna föras tillbaka på egenskaper och handlingar hos de individer som deltar i dem. Att resonera i termer av kollektiv sådana som klasser, stater eller generationer är otillbörligt, eftersom all politik i slutändan består av individuella handlingar: den enda politiska *aktör* som har vilja, behov och mål är den enskilda individen. Nu behöver emellertid detta inte betyda en ensidig koncentration på psykologiska processer. Faktorer av starkt varierande slag kan kopplas till en individcentrerad ansats. Då vi söker förklara fascismens varierande utbredning kunde en nivåöverskridande förklaringsmodell se ut t.ex. på följande sätt: fascismens framgång berodde på att det a) vid en given historisk tidpunkt i b) länder med given historisk bakgrund och givna politiska och sociala problem fanns medborgare med c) givna klasskaraktäristika och d) givna socio-psykologiska egenskaper. På detta sätt reduceras även förklaringarna från makro- och samhällsnivån till individuella egenskaper: en person lever under en viss tidsperiod, tillhör en nationalitet med en viss geopolitisk, historisk och politisk sammansättning samt lever i en viss regional och lokal miljö. Summan av individer med "rätt" karaktäristika avgör hur långt fascismen bär som politisk massrörelse.

Å andra sidan finns det inom samhällsvetenskaperna en utbredd medvetenhet om risken för *nivåförlust*. Här poängterar man att relationer mellan enheter på en nivå sällan kan ”översättas” till att gälla enheter på en annan. Man kan varken projicera länders egenskaper på individer eller individers egenskaper på högre enheter, vare sig grupper eller samhällen. Samhällsvetarna är numera tämligen eniga om att detta är ohållbart när det gäller överföringen av statistiska samband från en analysnivå till en annan. Många forskare går emellertid längre och hävdar att olika kollektiv – vare sig samhällen, klasser eller andra grupper – är mera än summan av sina enskilda medlemmar och deras egenskaper. De har en dynamik som bara kan förstås genom analyser av kollektivet som helhet. Detta synsätt plägar kallas för metodologisk holism.

Detta är inte den rätta platsen för ett mera ingående ställningstagande till denna allmänna metodologiska problematik. Vi får nöja oss med att konstatera att grundläggande oenighet existerar om möjligheten – och önskvärldheten av – att förena teorier från skilda analysnivåer till sammanhängande helheter. Här skall i stället ett annat sätt att förenkla det teoretiska studiet av fascism avslutningsvis antydast. Detta förslag innebär inte någon lösning på ovannämnda tvist. Vi skall snarare argumentera att *vissa faktorer är viktigare än andra* när det gäller att förklara och förstå fascism lika väl som andra politiska rörelser.

I korthet vill vi göra gällande att det är *politiska* faktorer som behövs till en förklaring av politiska rörelser och ideologiers framgång. Med politiska faktorer menas de centrala samhällsorganen – statschef, regering och parlament – och de viktigaste intresserepresentanterna, i första hand då de politiska partierna. Statsorganen står inte maktlösa inför historiska, ekonomiska och sociala händelser. Det finns utrymme för *politisk handling* som mer eller mindre effektivt bemöter de hot och påtryckningar samhället utsätts för. Parti- och organisationsväsendet kan likaså vara mer eller mindre välutrustat för att avvärja försök från nya rörelser sida att göra inbrytningar i väljar- och medlemskårerna. Det behövs – precis som Juan Linz framhöll (se kap. 5) – politiskt utrymme för att nya rörelser på bred front skall kunna göra sig gällande. Detta utrymme är givetvis inte oberoende av historiska, ekonomiska, sociala och kulturella faktorer, men det är inte heller enbart en reflektion av dessa faktorer. Vi måste i varje enskilt fall räkna med att politisk *handling* och *organisation* i sista hand är avgörande inom politiken.

Vi tar alltså avstånd från varje form av *determinism* i försöken att förklara fascismen. Den *ekonomiska depressionen* i början av 1930-talet erbjuder kanske det allra bästa argumentet härvidlag. Vi har sett hur depressionen tidsmässigt sammanföll med de fascistiska rörelsernas framväxt på bred front och med deras styrkemässiga kulminering i Europa. Få torde ifrågasätta depressionens centrala betydelse för fascismens frammarsch. Samtidigt kan vi emellertid inte bortse från det faktum att depressionen var en *världsomfattande* företeelse, som inte lämnade något europeiskt land oberört. Ekonomiskt t.o.m. mycket likartade länder i Europa (t.ex. i Central- och Nordvästeuropa) reagerade emellertid på det politiska planet oerhört olika på depressionen; på motsvarande sätt uppkom starka fascistiska rörelser eller rentav regimer i länder med starkt varierande ekonomiska förhållanden och utvecklingsnivå.

Likadant kan man säga att *medelklassen* – fascismens klassbas par excellence – stod att finna överallt i Europa. Varför lånade sig medelklassen i Tyskland till nazismen samtidigt som den i stort sett förblev oemottaglig för fascistiska impulser i låt oss säga Skandinavien och England? Som vi redan varit inne på i kapitel 6, ligger det nära till hands att peka på *fragmentiseringen av den politiska centern* i Weimartyskland som den avgörande skillnaden. De politiska organisationer som hade till uppgift att tillvarata medelklassens intressen var så splittrade och oeniga, att ingen av dem eller den politiska centern som helhet kunde erbjuda trovärdiga lösningar på medelklassens problem eller en tillräckligt kraftfull representation av medelklassintressena i Weimarrepublikens tidvis kaotiska politik. Kontrasten mot Nord- och Västeuropa är här tydlig. Det engelska tvåpartisystemet och de nordiska ländernas starka

bondepolitik skänkte de politiska partierna en helt annan handlingskapacitet än i Tyskland.

På samma sätt skulle man kunna resonera kring de psykologiska mekanismerna på individplanet. Neurotiska och aggressiva individer finns i alla samhällen. Om statsmakterna och de politiska organisationerna lyckas göra ett intryck av handlingskraft och kompetens på dessa individer – deras faktiska prestationer behöver inte till hundra procent motsvara intrycket – är det troligt att aggressionerna och neuroserna söker sig andra uttrycksformer än *politisk* protest.

Den politiska organisationens och handlingens betydelse framgår klart vid analyser av utvecklingen i enskilda länder. *Ungern* hade ytligt sett alla förutsättningar att bli en fascistisk stat. Landets historia och dess etniska och politiska sammansättning bäddade för en fascistisk massrörelse. Ungern upplevde mycket riktigt en av de mest omfattande fascistiska rörelserna i Europa: endast NSDAP:s väljarstöd nådde högre än Pilkorströrelsens 25 procent av rösterna i parlamentsvalet 1939. Ett fascistiskt maktövertagande skedde emellertid inte förrän i samband med den tyska invasionen 1944. Detta kan enbart förklaras med hjälp av den politiska styrning som statschefen Horthy utövade. Horthys politik gick ut på att balansera de olika gruppernas makt genom att från tid till annan spela ut dem mot varandra. Varken centergrupper, katolsk höger eller fascister fick bli dominerande; ingen av dessa grupper var emellertid heller helt utdefinierad. Utan denna medvetna politiska vilja från Horthys sida – vars muskelkraft ytterst härrörde från den mot regenten lojala ungerska armén – skulle politiken säkert ha polariserats och lett till våldsamma konfrontationer, vilket antagligen skulle gynnat de aktionsorienterade fascisterna.

Ett annat bra exempel är *Finland*, där särskilt partiväsendet och befolkningens politiska organisering bör framhävas. Den finska Lapporörelsen hade som allmän antikommunistisk rörelse stor framgång, och den åtnjöt popularitet i stort sett över hela det borgerliga fältet i Finland. När dess udd mer och mer riktades mot det parlamentariska systemet som sådant, vände sig emellertid den politiska centern mot rörelsen. Det klart dominerande partiet var agrarförbundet, och detta parti kunde omöjligt tänka sig att avstå från parlamentet som ett instrument för böndernas intressen: det var denna väg partiet lyckats skaffa sig ett starkt grepp om den livsviktiga tull-, pris- och bidragspolitiken. Som representant för de små- och medelstora bönderna – numerärt sett den egentliga medelklassen i Finland – var agrarförbundet tämligen suveränt. Då detta välorganiserade parti styrde in på en antifascistisk kurs restes ett effektivt hinder för omfattande fascistiska inbrytningar i väljarkåren. Kontrasten mot de hopplöst splittrade politiska centerkrafterna i Weimartyskland är slående. Då socialdemokraterna, vilka tack vare 1930 års ”kommunistlagar” fått ”monopol” inom arbetarrörelsen, hösten 1936 nådde en regeringspolitisk överenskommelse med agrarförbundet, var den fascistiska faran definitivt ett passerat stadium i finländsk politik.

Portugal erbjuder ytterligare en illustration. Landets övergång till en fascistisk regim föregicks *inte* av en enad och omfattande fasciströrelse. Däremot kännetecknades den republikanska perioden av nästan ofattbar politisk splittring och handlingsförlamning. Mellan 1910 och 1926 upplevde landet 44 regeringar, 24 folkresningar och åtta presidenter. När den framgångsrika kuppen 1926 småningom förde den handlingskraftige Salazar till makten, fanns det varken institutionella eller organisatoriska hinder som skulle kunnat hindra honom från att tillskansa sig nära nog obegränsade politiska befogenheter samt införa det fascistiska system som småningom blev känt som *Estado Novo*.

Listan över exempel på det avgörande samspelet mellan politiska faktorer och fascismens varierande öden i skilda delar av den europeiska kontinenten skulle kunna göras betydligt längre. Här kan vi dock nöja oss med att konstatera, att det vid varje historiskt ögonblick finns åtminstone något utrymme för varierande lösningar på samhällsliga problem och politiska utmaningar. Ekonomi, historia och samhällsstruktur anger den ram där politiken opererar; hur

man opererar bestäms emellertid utifrån politiska förutsättningar. Partier, intressegrupper och statsorgan bestämmer i sista hand själva hur dessa förutsättningar utformas. För att uttrycka saken något krasst: ett land fick den fascism dess politiker förtjänat. Vill vi komma den europeiska fascismen in på livet är det dessa politiska förutsättningar vi får lägga huvudvikten vid i våra analyser.

Litteratur

Galtung, Johan, *Theory and Methods of Social Research*, Oslo & Bergen & Tromsø 1970: Universitetsforlaget.

Wiberg, Matti, *Between Apathy and Revolution. Explications of the Conditions for Political Legitimacy*, Turku 1988: Turun Yliopisto.

Zimmermann, Ekkart, "Economic and Political Reactions to the World Economic Crisis of the 1930s in Six European Countries", *International Studies Quarterly* (1988), 32, ss. 305-334.